

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE SİYASİ TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ARNAVUT VE ARAP MİLLİYETÇİLİKLERİ
(1908–1918)

Yüksek Lisans Tezi

ADEM URFA

İSTANBUL, 2010

**T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE SİYASİ TARİH ANABİLİM DALI**

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ARNAVUT VE ARAP MİLLİYETÇİLİKLERİ
(1908–1918)**

Yüksek Lisans Tezi

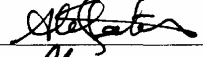

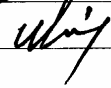
ADEM URFA

Danışman: YARD. DOÇ. DR. ALİ SATAN

İSTANBUL, 2010

TEZ ONAYI

Enstitümüzün, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalında Yüksek Lisans öğrenimi gören 506309053 numaralı Adem URFA' nın hazırladığı "Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut ve Arap Milliyetçilikleri (1908 – 1918)" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 15. Maddesi uyarınca 20.04.2010 Salı günü saat 16:00' da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin ~~...Kabulü.....~~ ne ~~ÖYBİRLİĞİ~~ ÖYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Yard. Doç. Dr. Ali SATAN	Kabul	
Doç. Dr. Okan YEŞİLOT	Kabul	
Doç. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU	Red	

ÖZET

Batı'da gelişen milliyetçilik fikrinin etkisiyle ortaya çıkan Arnavut ve Arap milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasında önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kültürel bir hareket olarak ortaya çıkan bu iki milliyetçi hareket yüzyılın sonunda siyasal bir nitelik kazanmıştır.

Arnavut ve Arap milliyetçiliği modern düşüncenin Balkanlar ve Ortadoğu'ya girişi ile eşzamanlı bir gelişim göstermiş olmakla beraber, sadece Osmanlı tarihi açısından değil aynı zamanda Balkanlar ve Ortadoğu tarihi açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Arnavut ve Arap milliyetçiliğinin hangi saiklerle ortaya çıktığı, nasıl geliştiği ve imparatorluk içerisinde ne gibi sonuçlar doğurduğu ele alınmıştır. Çalışmanın ana amacı; Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında yüzyıllarca asli unsurlar olarak yaşamış olan Arnavut ve Araplarda milliyetçi fikirlerin nasıl geliştiğini ve bu iki hareketin benzerliklerini ortaya koymaktır. Bu amaçla, Arnavut ve Arap milliyetçiliği tarihi boyutu ve konjonktürel şartları dikkate alınarak söz konusu hareketlerin nasıl bir gelişim gösterdiği incelenmiştir.

ABSTRACT

The Albanian and Arab Nationalist movements emerging under influence of nationalist ideas evolving in Western Europe played an important role in disintegration process of Ottoman Empire. These two nationalist movements firstly emerging as cultural movements from the second half of 19. century transformed to political struggles.

As an internal part and vehicle of Modern thoughts, nationalism developed synchronically with modernism in Balkans and Middle East and has the importance not only regarding to Ottoman history but the history of Balkans and Middle East.

With which incentives Albanian and Arab Nationalism emerged in Ottoman Empire and how they developed and which consequences they brought about are addressed in this study. The main theme of the study is to discuss how Albanian and Arab Nationalism in Ottoman Empire were evolved and to exhibit similarities and common aspects of two nationalist movements. Hence historical dimensions and conjectures of Albanian and Arab nationalism was also analyzed in the thesis.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesinde, milliyetçilik düşüncesinin etkisi sonucu Müslüman halkların imparatorluktan kopuşlarının hiç kuşkusuz çok büyük bir rolü olmuştur. İmparatorluğun 18. yüzyılım başlarından itibaren başlatmış olduğu modernleşme ve idari alanda uygulamaya konulan reform çabaları; beklenen sonuçları doğurmamış, imparatorluk içinde ve dışındaki pek çok gelişme istikrar ve devlete olan güvenin daha da zayıflamasına yol açmış, bütün bunların sonucunda son kertede bütün bu yaşananlar Osmanlı halkları içerisinde yer alan Arnavut ve Arapların imparatorluktan ayrılışına neden olmuştu. Bu çalışmada Osmanlı siyaset ve toplumunun parçalanmasını hızlandıran ve imparatorluğun iki ucunda Balkanlar ve Ortadoğu bölgesinde Arnavutlar ve Araplar arasında gelişen milliyetçilik hareketinin nedenleri, gelişimi, sonuçları, benzerlikleri ve etkileşimleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışma süresince değerli katkıları ve göstermiş olduğu ilgiden dolayı değerli hocam ve tez danışmanım Yar. Doç. Dr. Ali Satan'a müteşekkirim. Ayrıca başta eğitim hayatım olmak üzere her daim maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen değerli ağabeyim Mustafa Kılıç'a, tezin yazım aşaması sürecinde kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim ve beni cesaretlendiren değerli dostlarım Zülküf Oruç'a ve Ümit Aksoy'a ve bu süreçte bana her hususta destek olan eşim Sevda Urfa'ya sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

20 Nisan 2010

Adem URFA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM I

TARİHİ ve TEORİK ARKA PLAN

1.1. Osmanlı İdari, Siyasi ve Toplumsal Yapısı	4
1.2. Osmanlı İdaresi ve Gayrimüslim Tebaa: Millet Sistemi	8
1.3. Osmanlı Yönetim Sisteminin Çözülüşü.....	10
1.3.1. Merkez-Taşra İlişkisi ve Ayanlar	12
1.4. Avrupa'daki Gelişmeler ve Ulus Devletin Doğuşu.....	15
1.5. Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik.....	20

BÖLÜM II

ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİ

2.1. Arnavutluk'ta Osmanlı Yönetimi ve Osmanlı - Arnavut İlişkileri.....	24
2.1.1. Arnavutlarda İslamlaşma	26
2.1.2. Arnavutluk'ta Paşalık Yönetimleri.....	29
2.2. Uluslararası Güçler ve Balkanlardaki Politik Hedefleri	32

2.3. Balkanlarda Milliyetçi Hareketler: Yunan ve Sırp Bağımsızlığının Arnavutlar Üzerindeki Etkisi.....	35
2.4. Arnavut Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Gelişimi.....	38
2.4.1. Tanzimat Reformları ve Arnavutların Tepkisi.....	38
2.4.2. Arnavut Aydınlar ve Kültürel Hareketleri.....	42
2.4.3. 1878 Berlin Kongresi ve Prizren Birliği.....	48
2.4.4. Prizren Birliği Sonrası Arnavutların Durumu.....	52
2.4.5. İttihat Terakki Hükümeti ve Merkezileşme Politikaları.....	54
2.4.6. Arnavut Başkim Kulüpleri ve Arnavut Gizli Komiteleri	60
2.4.7. Arnavut İsyanları ve Arnavutluk'un Bağımsızlığının İlanı.....	62

BÖLÜM III

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

3.1. Ortadoğu'da Osmanlı Yönetimi ve Osmanlı – Arap İlişkileri.....	65
3.2. Modernizmin Ortadoğu'ya Girişi.....	67
3.2.1. Napolyon'un Mısır'ı İşgali (1798–1801).....	67
3.2.2. Mehmet Ali Paşa Yönetiminde Mısır Modernleşmesi.....	69
3.3. İslami Hareketler	73
3.3.1. Vahhabi Hareketi.....	73
3.3.2. İslam Modernizm Hareketi	75
3.4. Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Gelişimi	77
3.4.1. Misyonerlik Faaliyetleri, Arap Aydınlar ve Kültürel Hareketler.....	77
3.4.2.II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti ve Araplarla İlişkiler.....	83
3.4.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Araplar.....	85
3.4.5. Arap Cemiyetleri ve 1913 Paris Kongresi.....	89
3.4.5.1. II. Meşrutiyet Öncesi Kurulan Arap Cemiyetleri.....	90

3.4.5.2. II. Meşrutiyet Sonrasında Kurulan Resmi ve Gizli Arap Cemiyetleri	92
3.4.5.2.1. Resmi Arap Cemiyetleri	93
3.4.5.2.2. Gizli Arap Cemiyetleri.....	94
3.4.5.2.3. 1913 Paris Kongresi	95
3.4.6. Şerif Hüseyin ve 1916 Arap İsyanı	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	105

KISALTMALAR

İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
s.	Sayfa
vb.	ve başka
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
OA	Osmanlı Ansiklopedisi
İA	İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Eski dünyanın merkezinde küçük bir beylikten bir dünya imparatorluğuna ulaşan ve 6 yüzyılı aşkın bir süre zarfında Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'yu kapsayan bir siyasi nüfuz alanı oluşturan Osmanlıların bu uzun ömürlü başarısının temellerinde birçok etken mevcuttu. İslam Medeniyeti'nin 13. yüzyıla gelinceye kadar oluşturduğu siyasi sistem ve politik pratikler ile Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan kadim medeniyet havzalarından geçip eklektik bir karakter kazanarak edine geldikleri siyasi ve toplumsal kültür, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran siyasi aklın kendisini inşa ettiği iki temele işaret etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi aklını oluşturan İslam inancının ve medeniyetinin ferd ve millet düzeyinde oluşturduğu varoluşsal mefkûre güçlü bir aidiyet sağlamış ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan bir coğrafyada başta İran, İslam ve Bizans/Roma gibi siyasi geleneklerle etkileşim içerisinde girerek kendi özgün siyasi pratiğini üretmiştir.

Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyasını içine alan bölgede hâkimiyet tesis eden imparatorluk, 19. yüzyıla gelindiğinde geçmişteki itibar ve gücünü kaybetmeye başlamıştı. Fransız Devrim sonrasında Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik, çok etnili bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir.

Günümüzde Türkiye'nin komşu ve yakın etkileşim havzası içerisinde yer alan Arnavut ve Arap halkları ile geliştireceği ilişkinin ne şekilde olması gerektiğini belirleyebilmek için 19. yüzyıla dönülerek Arnavut ve Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuş sürecinin nasıl gerçekleştiğini bilmek ve temel saiklerini kavramak gerekmektedir.

Bu çalışma ile imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak kabul edilen 19. yüzyılda Avrupa'daki meydana gelen çeşitli siyasi ve fikri olayların etkisi ile ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisinin, imparatorluğun içerisinde asli bir unsur olan ve Müslüman halklar içerisinde yer alan Arnavut ve Arap milliyetçiliklerinin nasıl ortaya çıktığı, nasıl bir gelişim izlediği, siyasi aktörlerinin profilinin neler olduğu, bu iki milliyetçiliğin benzerlikleri ve imparatorluk içerisinde doğurduğu sonuçlar ele alınmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde tarihi ve teorik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk olarak Osman İmparatorluğu'nun idari, siyasi ve toplumsal gelişiminin kısa bir kesitine yer verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı etnik ve dini unsurları bir arada gönül rızası ilkesi ile yönetmesine imkân sağlayan *millet sistemine* değinilmiş ve imparatorluğun klasik yönetim sisteminin nasıl bozulmaya uğradığına yer verilmiştir. Bu bölümde son olarak Avrupa'daki büyük değişim ve ulus devlet fikrinin doğuşuna değinilerek, Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisi ele alınmıştır. Bu bölümde kısaca milliyetçiliğin tarihsel gelişimi sunulmuş ve Antony Smith'in milliyetçilik kuramı çalışmanın teorik zeminini teşkil etmiştir.

İkinci bölümde Arnavut Milliyetçiliği incelenmiştir. Arnavut Milliyetçiliği'nin daha iyi anlaşılması amacıyla öncelikle Osmanlı-Arnavut ilişkileri ele alınmıştır. 19. yüzyılda özellikle uluslararası arenada olduğu gibi Balkanlar'da da etkisini arıtan uluslararası güçlerin politik hedefleri ve Yunan ve Sırp bağımsızlıklarının Arnavutları ne yönde etkilediğine değerlendirilmiştir. Bu tarihsel ve konjektürel kontekst içerisinde Arnavut milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi ele alınmıştır. Ana hatları ile Tanzimat dönemi ve Arnavutların tepkisi, Arnavut kültürel hareketinin gelişimi ve siyasi figürleri, 1878 Berlin Kongresi ve Prizren Birliği ile sonrasında yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Bu bölümde İttihat Terakki Cemiyeti ve Arnavutlar arasındaki ilişkiye ve ittihatçıların politikalarının Arnavutlar üzerindeki etkisine yer verilmiş, 1908 sonrasında kurulan Arnavut Başkim Kulüpleri ve gizli cemiyetlerine değinilmiştir. İkinci bölüm Arnavut bağımsızlığının ilanını ele alarak sona ermiştir.

Üçüncü bölümde, Arap milliyetçiliği incelenmiştir. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'ya girişine değinilmiştir. Napolyon'un Mısır'ı işgali ve sonrasında Mehmet Ali Paşa'nın hâkimiyet dönemi incelenmiş ve modernizmin Ortadoğu'ya girişine yer verilmiştir. Bu bölümde İslami hareketler içerisinde İslami modernizm ve Vahhabilik ele almıştır. Üçüncü bölümde Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Arap Nahdası ve Arap aydınları ele alınmış ve Arap milliyetçiliğinin öncülleri olan siyasi portreler değerlendirilmiş ve bunun bir devamı mahiyetinde II. Abdülhamit'in İslam Birliği siyaseti ve Araplar üzerindeki tesiri incelenmiştir. Bu bölüm içerisinde II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve

Terakki Cemiyeti'nin politikaları ve Arap muhalefeti değerlendirilmiş ve Arap Kültür Kulüpleri ve gizli cemiyetlerinin amaç ve faaliyetleri ve 1916 Arap İsyanı ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise Osmanlı İmparatorluğu içerisinde gelişen Arnavut ve Arap milliyetçiliğinin mukayesesi yapılmaya çalışılmış ve ortak yönleri ele alınmıştır.

BÖLÜM I

TARİHİ ve TEORİK ARKA PLAN

1.1. Osmanlı İdari, Siyasi ve Toplumsal Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu uzun ömürlü başarısının temelinde hiç kuşkusuz güçlü bir idari organizasyonun varlığı yer almaktaydı. 13. yüzyılda doğuda Moğol, batıda Bizans'ın varlığı ve Haçlı tehdidi Anadolu'da var olan Türkmen beylikleri için büyük bir sorun teşkil ediyordu. Böylesi bir konjonktür ve coğrafi anlamda sıkışmışlık içerisinde Osmanlılar için varlığını devam ettirmenin en belirgin yolu; kutsal savaş/cihat ve gaza geleneği olmuştu. Osmanlılar, devleti *cihad* kavramı üzerine inşa edilmişti. Böylece *gaza/gazilik* geleneği ve cihat üzerine inşa edilen fetih politikası sosyal açıdan birçok farklı unsuru aynı idea etrafında toplarken, diğer yandan Osmanlılar eliyle İslam topraklarının genişlemesine ve savunma gücünün artmasına katkı sağlıyordu. Devletin kurucu ve itici gücünü oluşturan fetih politikası, Osmanlı idari organizasyonun ana unsurunu da oluşturan askeri bir yönetici sınıfın varlığıyla mümkündü. Böylece fetih politikası ve askeri yönetici sınıf, Osmanlı idari sisteminin çözümlüğüne kadar birbirini destekleyen iki unsur olarak var olmuştu. İdari yapı büyük ölçüde askeri örgütlenmeyi takip ediyor ve bu örgütlenme güçlü bir merkeziyetçi yapının tesis edilmesini amaçlıyordu.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun -özellikle Balkanlarda- oluşturduğu idari yapının esaslarından bir diğeri de gönüllü ya da zorunlu iskân politikası olmuştur. Kuruluş ve genişleme dönemlerinde fethedilen topraklara topluluklar yerleştirilerek “dışa dönük” bir iskân siyaseti izlenmiştir.² Anadolu'nun pek çok bölgesinden göç ettirilen Türkmenler sayesinde, imparatorluk içerisindeki nüfus dengesi oluşturuluyor, göçebe unsurların yerleşik hayata geçiriliyor ve böylece göçebelerin bir tehdit olmaları engellenirken aynı zamanda üretime katılmaları ve ekonomik hayatın canlandırılması sağlanıyordu. Gönüllülük esasına göre gerçekleştirilen göçlerin yanı sıra imparatorluğun

¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300-1600)**, Ruşen Sezer (çev), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 12-13

² Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s.155

son yıllarına kadar zorunlu göçler politikası da devam etmişti. Çoğunlukla aşiretlerin cezalandırılması hedefini güden bu hareket, yerleşik ahalinin de korunmasını amaç edinmekteydi.³

Osmanlı yönetim sisteminin başında mutlak bir hükümdar yer alıyor, onun ardından vekili olarak sadrazam geliyor ve Sultan ayrıca Divan'a da katılıyordu. Devleti ilgilendiren tüm meselelerde karar merci olan bu konseyin belki de en önemli hususiyetini yasal görevleri oluşturuyordu. Bu zümre içerisinde sadrazam, devletin yüksek memurları ve ulemanın önde gelenleri yer alırdı. Bu zümrenin ardında, İstanbul merkezli olan, imparatorluğu yöneten ve büyük sızlanmalara neden olan vergi toplayan muazzam bir bürokrasi vardı.⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim sistemi "ırsi" (patrimonial) nitelikteydi ve sistemin merkezinde esas olarak saray yer almaktaydı. Sadece hanedan mensupları değil, saraydaki hizmetkârların, kölelerin ve himaye edilen kişilerin de yer aldığı geniş bir hane halkını içeren yönetim biçimi, Osmanlı seçkinler zümresinin her katında görülen bir özellikti.⁵

Osmanlı İmparatorluğu, hâkimiyetin kaynağı bakımından yapılan klasik ayrıma göre, despotik olmayan mutlak bir imparatorluktu.⁶ Osmanlı siyasal sisteminde en tepede meşruiyetini İslam inancından alan mutlak bir idareci olarak sultan yer almaktaydı. Teoride, yetkiyi sadece tanrı verdiği için, sultan yegâne güç kaynağı olarak görülmekte ve uyruklarından mutlak itaat talep edilmekteydi.⁷ Aşkın bir değerden meşruiyetini alan sultanın başta halife sıfatıyla haccın ve kutsal kentlerin koruyucusu oluşu, gazi unvanını taşıyan savaşçı oluşu ve bireysel anlamda dünyevi nimetlerin hepsine sahip hükümdar imajı, iktidarının ve meşruiyetinin simgelerini oluşturuyordu.⁸

³ Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.110

⁴ Barbara Jelavich, **Balkanlar Tarihi Cilt I**, İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Koç (çev) İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 46

⁵ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (çev), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.27

⁶ Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatından Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul: Arba Yayınları, 1996, s.7

⁷ Jelavich, a.g.e. s. 44

⁸ Suraiya Faroqi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Halil İnalcık, Donald Quartaert, (ed), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt II** içinde (731-759), İstanbul: Eren Yayınları, 2006, s. 733-742

Askeri yönetici sınıf; ordunun merkezi gücünü oluşturan yeniçeri teşkilatı ve tımarlı sipahilerden oluşmaktaydı. Rumeli’de fetihlerin artması üzerine savaş esirlerinden faydalanılması düşünülmüş ve I. Murat zamanında Pençik Kanunu çıkartılmıştı. Buna göre savaş esirlerinin beşte biri vergi karşılığı yeniçeri oluyordu.⁹ Yeniçerilik sistemi Osmanlı İmparatorluğu tarafından özgün bir yöntem olarak geliştirilen devşirme sisteminin bir ürünüydü.¹⁰ Sayıca yeniçerilerden yüksek tımarlı sipahiler ise Osmanlı ordusunun süvari birliklerini oluşturuyor, toprak sisteminin sağlıklı işlenmesi ve merkezi idarenin taşrada etkin olarak var olmasında hayati bir görev üstleniyordu.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumun üst tabakası içerisinde yer alan ve idari yapı içerisinde yoğunluklu olarak dini, eğitim ve yasama gibi alanlarda görev üstlenen bir ulema sınıfı mevcuttu. Ulema sınıfının en üst temsilcisi olan şeyhülislam, sultan tarafından atanmasına rağmen kısmen bağımsız bir statüye sahipti ve hükümet tarafından icra edilen uygulamaların İslam’ın ilkelerine uygun olup olmadığına dair görüş belirtme, fetva yetkisi ile donatılmıştı. Bu neden şeyhülislam doğrudan olmasa dahi Osmanlı toplumunda konumu itibariyle güçlü bir etkiye sahipti.¹²

Osmanlı siyasi sistemi, normların yani yasaların her şeyin üstünde oluşu nedeniyle nomografik bir yönetim sistemi olarak da tanımlanmaktadır. Bizi böyle bir yargıya ulaştıran İslam şeriatı ve sözlü hukuk kuralları olan *töreyi* sultanın dahi ihlal etmesinin söz konusu olmaması ve temel görevlerinden birinin de dini ve örfi hukukun muhafazası teşkil etmesidir.

Osmanlılarda devletin yaşamı yalnızca adalet fikrinin korunması ile mümkündü. İslam siyaset düşüncesindeki sosyal tabakalar Osmanlı siyasetinin esasını oluşturuyordu. Siyasetin dünyevi unsurları için (askeri aristokrasi, askerler, mülk ve tebaa) kullanılan teknik isim erkan-ı erba’a (dört rükün, direk) idi. Bu teorinin, içinde

⁹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, Güler Eren (ed), **Osmanlı Ansiklopedisi (OA)**, Cilt 6 içinde (551-557), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.551

¹⁰ Albert Howe Iybyer, **Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi**, Seçkin Cılızoğlu (çev), İstanbul: Sarmal Yayınları, 2000, s.58

¹¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I**, Halil Berktaş (çev), İstanbul: Eren Yayınları, 2006, s.184

¹² İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300-1600)**, s. 179

Şeraitinde yer alan en sofistike versiyonu, on yedinci yüzyılda Türk fıkıh alimi Kınalızâde tarafından ahlak üzerine yazılan Ahlâk-ı Alâî adlı eserin ifade edilmiştir. Bu versiyon adalet çemberi biçiminde şu şekilde ifade edilmekteydi:

- 1- Dünyanın kurtuluşunun kaynağı adalettir.
- 2- Cihan bir bağıdır, divarı devlettir.
- 3- Devleti şeriat düzenler.
- 4- Toprak (mülk) olmazsa şeriatın etkisi de olmaz.
- 5- Askersiz mülk zapdedilmez.
- 6- Mal olmazsa asker toplanmaz.
- 7- Mal tebaa tarafından biriktirilir.
- 8- Adaletle hükmettiğinde tebaası cihan padişahına yürekten itaat eder.¹³

Siyasal sistemin temelini oluşturan ve özünde adalet kavramı olan aşkın ahlaki bir değerler bütünü diğer sivil organların yardımı ile Osmanlı toplumunun en alt tabakalarını dahi nüfuz edebilmekteydi. Ticari hayat (pazar), ahilik teşkilatı ve fütüvvet geleneği ile kendi iç hukukunu oluştururken, halk İslam'ı (folk İslam) olarak tanımlanan sufilik ve tarikatlar aracılığıyla aşkın toplumsal ahlak Osmanlı toplumunun her tabakasına ulaşıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda saray bürokrasisi, ulema ve askeri sınıfların dışında kalanlar; tebaa, reaya olarak adlandırılıyordu. 15. yüzyılın sonlarında Osmanlı sosyal yapısı Müslüman ve gayrimüslim ana tasnifinin altında, kılıç ehli, malem ehli, tüccar ve zanaatkârlar ve köylüler (reaya) şeklinde idi.¹⁴

¹³ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 115

¹⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Dilek Özdemir (çev), Ankara: İmge Yayınları, 2006, s.101

1.2. Osmanlı İdaresi ve Gayrimüslim Tebaa: Millet Sistemi

Osmanlıların siyasal sistemi, toplumsal alanı dini bir kimlik tanımlaması olan “millet” sistemi çerçevesinde düzenlemişti. Millet teşkilatı, etnik (kavmi) ve dil aidiyetine değil din ve mezhep esasına dayandırılmıştı.¹⁵ Gayrimüslimler, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde zımmi statüsünde yer almakta olup, himaye edilmekte ve buna karşılık cizye (baş vergisi) vergisi ödemekteydiler. Bu statü onlara çeşitli haklar tanırken aynı zamanda sorumluluklarda yükliyordu. Osmanlı düzenin dayanak noktalarından bir olan millet sistemine göre Osmanlı toplumu Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerinden oluşuyordu. Bu dört millet dışında kalanlar da onlardan birine dâhil ediliyordu. Millet sisteminin temel amacı dini, etnik, ekonomik vb. farklılıklar nedeniyle Osmanlı tebaası arasında çıkabilecek çatışma olasılıklarına meydan vermemek, tebaanın uyum ve güven içerisinde bir arada yaşamasını sağlamaktı.¹⁶

Millet sistemi, Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetmekte olduğu farklı dini-etnik sosyal yapıların, kültürel çeşitliliklerini dikkate alma gayretlerinin bir sonucu olarak zaman içinde ortaya çıkmıştı. Bu sistem, bir yandan cemaatlere belirli ölçüler dâhilinde dini, kültürel ve etnik sürekliliklerini sağlama imkânı verirken diğer yandan onların Osmanlı idari, ekonomik ve siyasal sistemi ile bütünleşmesini sağlamıştı.¹⁷ Osmanlılar bu toplumsal sistem sayesinde dini ve mezhepsel farklılıklardan faydalanarak, siyasi otoritesini tesis etmiş ve dil, mezhep, din ve etnisite anlamında birbirinden farklı yapıların yan yana ve birbirine karışmadan yaşamasına imkân tanımıştır.

Millet sistemi esas olarak dini kurumların bürokratikleştirilmesi olarak da değerlendirilmektedir. Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethinin ardından Katolik dünyasının lideri Papa’nın siyasi otoritesini zayıflatmak amacıyla Ortodoks Rum Patrikliği’nin evrensel (ekümenik) niteliğinin tanınması ve güçlendirilerek bunun merkezi yönetime dâhil edilmesi bir örnek olarak zikredilebilir. Ortodoks Rum

¹⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, **İslam Ansiklopedisi (İA)**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s. 66

¹⁶ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 6

¹⁷ Karpat, a.g.e, s.276

Patrikliğinin (Fener Patrikhanesi) tanınmasının ardından Ermeni Patrikliği ve Yahudi Hahambaşılığı devletin üst protokolünde yer alan kurumlar olarak ihdas edilmişti. Böylece tartışmasız Müslüman kimliğine sahip olan devlet, oluşturulan dini bürokrasiler üzerinden gayrimüslimlerin idaresi için aracı kurumlar oluşturmuştu.¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu, tek tek uyrukları doğrudan yönetme teşebbüsünde bulunmamıştı. Bunun yerine idareyi sağlayabilecek ve bir kaza durumunda kusurun büyük bölümünü üstlenebilecek bir araçlar zinciri oluşturmayı tercih etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan halkın inançları ve gündelik yaşantısıyla bizzat ilgilenmedi. Köylüler, daha üst seviyede millet sistemi yoluyla Ortodoks kilisesi tarafından idare edilirken, daha alt seviyede, geleneksel kaidelere göre seçilen köy idarecileri yoluyla yerel prensiplere göre yönetildiler.¹⁹ Kilisenin katı hiyerarşisinin varlığı ve etkisini artırması açısından millet sistemi avantajlar sunmuştur. Hıristiyan bir imparatorluk olan Bizans döneminde dahi yetkileri dini alanla sınırlı tutulan kilise, Osmanlıların millet sistemi ile Hıristiyanların sivil hayatlarına da müdahale ediyor, bölge piskoposları Hıristiyan hukukunun hemen hemen her konusuyla ilgili medeni davalara ve mahkemelere bakıyordu.²⁰ İdari anlamda devletin işini kolaylaştıran bu yöntemle Fener Patrikhanesi güçlendirilmiş; Bulgar, Sırp, Ortodoks Arnavut, Rum ve Ortodoks Araplar tamamen Fener Patrikhanesi'nin dini, mali ve hukuki idaresine bırakılmıştı. Bütün bu uygulamaların yanı sıra Devlet, imparatorluk nüfusunun üçte birini teşkil eden gayrimüslim nüfusun kontrolünü sağlayabilmek amacıyla bazı farklılık ve anlaşmazlık alanlarını canlı tutuyor ve bir denge siyaseti izliyordu.

Kutlu'nun da ifade ettiği gibi; *“Osmanlı Barışı milletler arasında geçişsizliğe ve kapalılığa dayanıyordu. Cemaatler birbirlerine karışmadan kendi kültürlerini ve kişiliklerini koruyup geliştirebilir, kişiler kendi dini kompartımanlarında en alttan en üste kadar yükselebilirlerdi. İhtida ederlerse devletin en üst noktasına kadar ulaşabilirlerdi. Osmanlı sistemi her şeyin aynı kalması ve ahenk içerisinde değişmeden sürmesini (devlet-i ebed müddet) hedefini gözetirdi. Osmanlı sisteminin bel kemiği dışa*

¹⁸ A.g.e, s. 113-114

¹⁹ Jelavich, a.g.e., s.53

²⁰ Andrew Baruch Wachtel, **Dünya Tarihinde Balkanlar**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2009, s. 72

kapalılığın, üstlenilen yükümlülüklerin ve otoriteye boyun eğmenin gönül rızasına ve kolektif bir uzlaşmaya (consensus) dayanmasıydı.”²¹

1.3. Osmanlı Yönetim Sisteminin Çözülüşü

Osmanlı İmparatorluğu'nun hassas dengeler üzerine inşa ettiği sistem, 18. yüzyılda gücünü ve kontrolünü yitirmeye başlamıştı. Bu çözülüşün altında tabii ki birçok neden gizliydi. Kudretli ve savaşçı sultanların ardından tahta çıkan ehliyetsiz padişahlar ve valide sultanlar aracılığıyla Harem'in siyaset üzerinde artan etkisi bir yönetim zafiyeti meydana getirmişti. Ayrıca 18. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı yönetim sistemindeki yöneten ile yönetilen sınıf arasındaki katı ayrımın gün geçtikçe kayboluyor olmasıyla Osmanlıların istemeyeceği iki önemli gelişme ortaya çıkmıştı. Bunlar; yeniçerilik teşkilatının bozulması sonucu ordu ile halk arasındaki istem dışı yakınlaşma ve Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasındaki istenmeyen ayrışmaydı.²²

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan değişimler iç ve dış etkenlerin tetiklediği bir süreç olarak başlamıştı. Değişim, sosyoekonomik alandaki dört sosyal tabaka bağlamında gelişmişti. Osmanlı toplumunu oluşturan ticaret ve zanaat erbabı ile köylüler ve çiftçiler tabakalarında yaşanan değişimler, seyfiye ve kalemiye sınıfının sosyo-ekonomik temellerini zayıflatmış ve bu süreçte yeni bir tabaka olarak ayanlar ortaya çıkarmıştı. Ayanların askeri bürokrasi ve toplumsal tabakalarla kurduğu ilişki bu değişimin merkezi dinamiklerini oluşturmaktaydı.²³

18. yüzyılda Osmanlı bürokrasisi çağdaşı Avrupalıların aksine yetkinliğini yitirmişti. Padişahların çevresinde ekonomik ve siyasal güçleri padişahınkine bağımlı kalıcı bir soylular zümresi olmamıştı ve saray, taşranın kontrolünü dönüşümlü memur olarak görev yapan resmi kadrolarla sağlamayı tercih ediyordu. Bu kadroların zaman içerisinde etkinliklerini yitirmesi; merkezin, eyaletlerde bir aracılar tabakasına, orada yaşadıkları için bölgeyi iyi tanıyan insanlara bağımlı hale gelmesi sonucunu doğurmuştu.²⁴

²¹ Kutlu, a.g.e., s. 10

²² Faroqhi, a.g.m, s. 762

²³ Karpat, a.g.e., s. 8

²⁴ Faroqhi, a.g.m., s. 764

Osmanlı askeri sistemi içerisinde yeniçeriler; sürekli silâh altında tutulan bir ordu olmaktan çıkıp nedeysel para almayan, kendilerine sağlanan ayrıcalık ve dokunulmazlıktan istifade ederek küçük esnaflık yapan kontrolsüz ve güçsüz bir gruba dönüşmüştü.²⁵ Osmanlı ordusunun ikinci büyük unsuru olan tımarlı sipahiler ise toprak sisteminin bozulmasıyla güçsüz duruma düşmüştü. Toprak sistemi ve bu sisteme bağlı askeri teşkilatın bozulmasıyla birlikte merkezi idarecilerin temsilcileri olan valiler ve kadılar etkilerini kaybediyor ve taşradaki ayanların kontrolü altına giriyordu. Müslüman halk, yeniçeri sınıfına dâhil olmaya çalışarak vergi yükünden kurtulmanın yollarını arıyor, mîrî araziler aile vakıfları ve malikâneler yolu ile ele geçiriliyor ve malî denetime tabi tutulmuyordu.²⁶

Osmanlı sistemini zayıflatan diğer gelişmeler içerisinde ekonomik alanda yaşanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu bir refah devleti yaratma yönündeki hedefine ihracatın yasak olduğu bir sistemle ulaşmaya çalışmıştı. Devlet, öncelikli olarak tebaasının ihtiyaçlarını karşılamakla kendisini sorumlu hissetmekteydi. Bu nedenle ithalat önündeki engeller çeşitli imtiyazlarla ortadan kaldırılmasına rağmen, ihracat yasağı ciddi bir biçimde uygulanmakta, imparatorluk içerisinde üretimin neredeyse tamamı imparatorluk nüfusunun ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmaktaydı. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Batı Avrupa ile kurulan ticari ilişkiler ise sadece Osmanlıların hammadde ihracatı ve Batı Avrupa'dan pek çok mamul ürünün ithalatı şeklinde olmaktadır.

Ayrıca Osmanlı topraklarına ticaret yapmak üzere gelen yabancı tüccarların Osmanlı gayrimüslimleri ile kurdukları ticari ortaklıkların Osmanlı toplumunda ve ekonomisinde ortaya çıkardığı sonuçlar yıkıcı nitelikteydi. Geliştirilen bu ortaklık Osmanlı İmparatorluğu'nda sömürü tipi ticaretin yaygınlaşmasına, azınlıkların yabancılaştırılmasına ve enerji ve sermayenin endüstriden ticarete yönelmesine neden olmuştu.²⁷

²⁵ Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: İmge Yayınları, 2004, s. 163

²⁶ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", Halil İncalcık, Donald Quartaert, (ed), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi** Cilt II içinde, (731-759), İstanbul: Eren Yayınları, 2006, s. 782-783

²⁷ Kutlu, a.g.e., s. 41

Bu yüzyılda yaşanan savaşlar, göçler, kıtlıklar ve isyanların yanı sıra bütün Akdeniz havzasında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da yaşanan nüfus artışı ekonomik ve sosyal istikrarı zedelemekteydi. Bu dönemde Balkanlar'da etnik ve dini temelli göçler yaşanmış ve Arap yarımadasındaki bedevi aşiretleri ciddi yıkımlara yol açmıştı.

1.3.1. Merkez-Taşra İlişkisi ve Ayanlar

Osmanlı idari yapılanması ilk dönemlerinden itibaren güçlü bir merkeziyetçiliğin tesis edilmesi amacını gütmekteydi. Gerçekleşen fetihler yolu ile imparatorluğun genişleyen sınırları; değişen nüfus dengesi, merkezi iktidarın karşılaştığı yeni toplumsal sınıflar ve iktidarın paylaşılması gibi meseleleri de beraberinde getirmekteydi. İmparatorluğun iç dinamizmini sağlayan faktörler aynı zamanda kontrol altında tutulmadığında devletin sonunu getirebilecek tehditlere de dönüşebilirdi. İmparatorluk genişledikçe Osmanlılar, karşılaştıkları yeni toplumsal kurumlarla, yerel törelere yasallık tanıyarak ve etnik, dinsel ve bölgesel özelliklere yönelik ve merkezi olamayan bir uzlaşma sistemini güçlendirmeye çalıştılar.²⁸

Osmanlılar birçok dini-etnik unsuru barındıran ve geniş bir alana yayılan imparatorluğu hanedanın şahsında güçlendirilmiş merkezi idare ve iktidar piramidinin alt katmanlarının da açık bir tasnifinin yapılması ile yönetebilmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez-taşra ilişkisi bazı tarihçilere göre temelde federatif bir siyasi organizasyon olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı merkezi idaresi, kendisine karşı yükümlülüklerini yerine getiren taşra teşkilatının başındaki yerel yöneticilere önemli derece de bir serbestlik sağlamıştır. Osmanlı merkez idaresinin üstünlüğünü tanıyan yerel yöneticiler; kendi yetki alanındaki eyalet ya da sancaklarda tam yetkili kılınmışlardı. Osmanlılar, vergilerin düzenli toplanması, asker temini ve toprak sisteminin aksamadan uygulanması ve halka zulmedilmediği müddetçe taşra idaresine geniş bir serbestlik tanımıştı. Bu durum temelde merkeziyetçi bir yapının yanı sıra adem-i merkeziyetçiliğinde devletin kuruluşundan bu yana idari sistemin bir parçası olduğunu göstermektedir. 18. yüzyılın başlarından II. Mahmut'un tahta çıkmasına kadar

²⁸ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İstanbul: İletişim yayınları, 1993, s. 39

ki dönem adem-i merkeziyetçi yapının imparatorluk yönetiminde güç kazandığı bir devre olmuş ve bu dönemin dışında devlet tarafından güçlü bir merkeziyetçilik politikası uygulanmıştır.

15. ve 16. yüzyıllardan beri mevcut olan “ayan-ı vilâyet”, “ayân ve eşraf”, “ayân- memleket” diye adlandırılan ayan ve eşraf denilen seçkin zümre, sosyal iktisadi bozuklukların etkisiyle zamanla nüfuzlarını iyice artırmıştır.²⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nun “göreceli” merkeziyetçi yapısı içerisinde taşradaki cemaat liderleri, yerel halk ile devlet arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde ilk basamak görevini üstleniyordu. Müslümanlar bunlara “eşraf”, “ağa” yahut “ayan” (Mısırlılar mültezim) Arnavutlar “bayraktar”, Yunanlılar “kocabaşı”, Bulgarlar “çorbacı”, Sırlar “knez” vb. demişlerdir.³⁰

16. yüzyıldan itibaren geleneksel Osmanlı idari sisteminin dışında bir unsur olarak ortaya çıkan ayanlar, bozulan toprak sisteminden faydalanmışlar ve birçok tımarı ele geçirerek nüfuzlarını artırmış ve zenginleşmişlerdi. Yerel bir güç merkezi oluşturan ayanların karşısında merkezden atanan beylerbeyi ve sancakbeyleri yapılan en ufak bir hata karşısında yine merkez tarafından cezalandırılmaları ve merkezin taşraya atadığı asker bürokratların uzun ömürlü olamayışları eski itibarlarını yitirmelerine yol açmıştı. Bu itibar kaybının yanı sıra görkemli ekonomik güçlerini yitirmeleri ve emrindeki asker sayısının azalması ile iyice gücünü yitirmişlerdi. Bu durum karşısında ayan ve eşraf Anadolu ve Rumeli’de rakipsiz kalmış ve sürekli itibar ve nüfuzunu artırmıştır.³¹ Osmanlı idari yapısındaki çatlaklarından ve 18. yüzyılda yaygınlık kazanan uygulamalardan birisi de beylerbeyi ve sancakbeylerinin görev yerlerine keyfi olarak gitmedikleri veya uzun süren savaşlar sebebiyle gidemedikleri durumlarda yerlerine vekil olarak yerel hanedan üyelerinden atadıkların mütesellimlerin tayin edilmesiydi.

Savaş dönemlerinde askerlere ücretlerin ödenememesi ve baş gösteren eşkıyalık faaliyetleri karşısında devletin güçsüz kaldığı durumlarda idare çoğu kez

²⁹ Yücel Özkaya, “ Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Ayanlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, Güler Eren (ed.) **OA**, Cilt 6 içinde (165–173), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.165

³⁰ Kutlu, a.g.e., s. 39

³¹ Özkaya, a.g.m., s.166

ayanların yardımına başvurmuştu. Devletin zayıfladığının bir işareti olan bu gelişmeler büyük hanedanlıklara dönüşecek ayanları daha da güçlendirmişti.

Bu dönemde Osmanlı bürokrasisi, toplumdan “ayrı”lığını kısmen de olsa yitirmişti. Taşrada otoriteyi tesis etmek için araçlar kullanmak ve seçkinlerle ittifaklar kurmak yaygın bir yöntem haline gelmiş; güç, ileri gelenlerin çıkarlarına hizmet edecek şekilde merkez ile taşra arasında gidip gelmişti. Osmanlı idaresinin vergi tahsil etme ve asker toplama gibi yetkilerini taşradaki ayanlara devretme girişimi, güç ilişkilerinde devlet ve hanedan açısından ölümcül denebilecek fiili bir tersine dönüşe yol açmıştı.³²

Ayanların siyasal sistem içerisinde güçlenmeleri farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazı tarihçilere göre yerel unsurların idareye katılması ile merkezi idarenin nüfuz alanı sağlamlaştırıldığı ve uzun ömürlü hale getirildiği, mali olarak 17. yüzyılda giderleri karşılamakta zorlanan merkezi idarenin ayanlar aracılığıyla üzerindeki mali yükü dağıtmayı amaçladığı ve kısmen başarılı olduğu tezi savunulmuştur. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’ndaki merkez-çevre ilişkileri konusundaki bir başka görüşe göre ise, ayanların yönetim işine katılması ‘Osmanlı gerilemesi’ nin bir kanıtıdır. Kimi yazarlar ise 17. yüzyıldaki idari adem-i merkezileşmeyi Osmanlı ülkesinde “ön-milliyetçilik” olarak değerlendirmektedirler.³³ 17. ve 18. yüzyıllarda taşradaki siyasal güç, özerk bir hal almıştı. Hemen hemen her yerde, çoğu insanın gündelik yaşamında merkezi devletin önemi gözle görülür bir şekilde azalırken yerel ayan ailelerin ki artmıştı.³⁴

Gücünü toprak ağaları ve cemaat üzerindeki nüfuzundan alan Ayanlar Müslüman orta sınıflar arasında en önemli gruptu. Ayanlardan bazı önemli liderler Osmanlı bürokrasisinin içinden çıkmıştı ve bunların elde ettikleri güç, güçlerini toprak ağalıklarından alan daha küçük ayanlardan gelmekteydi. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Balkanlar’daki bütün eyaletler ayanların kontrolündeydi ve merkezi hükümete rest çekebiliyorlardı. Sultan III. Selim (1789–1809) ve II. Mahmut (1808–1839) Vidin’de Pasvandoğlu, Yanya’da Ali Paşa, Rusçuk’ta Alemdar Mustafa ve Bosna

³² McGowan, a.g.m., s. 781

³³ Faroqhi, a.g.m., s. 690

³⁴ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, Ayşe Berktaş (çev), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 85

ve Arap eyaletlerinde birçok olmak üzere ayanların ayaklanmaları ile karşılaştılar. Askeri bürokrasinin toprak sahibi sınıf haline dönüşmesi, Balkanlar'da ayanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³⁵

1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak Anlaşması'yla, taşra ayanı ve merkezi elitler, süre giden karşılıklı ve her iki taraf için de kârlı ilişkiye bağlılıklarını teyit ettiler.³⁶ Merkez, ayanın nakit parasına, askeri kuvvet ve diğer hizmetlerine büyük ihtiyaç duyuyordu. Ayan ise, merkezi devletin ve padişahın, taşra seçkinleri içinden yükselen rakiplerinin hak iddiaları karşısında hakemliğine muhtaçtı; bu hakemlik, siyasal gücü ve resmi gelir kaynaklarına erişim hakkını resmen tanıma yoluyla yapılıyordu. Ayanlar, “Yerel Osmanlılar” dı ve ne kadar üstü örtülü bir şekilde olursa olsun, Osmanlı sisteminin parçası olma çabası içindeydiler ve parçasıydılar.³⁷

Sonuç olarak ayanlar yeni orta sınıfın öncüleri olarak değerlendirilmiştir. Yerel ulemanın ve yeniçerilerin desteği ile yerel özerkliklerin güçlendirmiş ve merkezi idareyi zayıflarmıştır. Yenilgi ile sonuçlanan savaşların yanı sıra ayanların yeni aktörler olarak başlattıkları isyanlar, merkezi idarenin taşrada kurduğu hassas dengeyi bozmuş ve özellikle Balkanlarda modern-ulus devletlerin doğuşuna öncülük eden siyasi bir zeminin hazırlanmasına katkı sağlamıştır.

1.4. Avrupa'daki Gelişmeler ve Ulus Devletin Doğuşu

16. yüzyıl, doğunun en büyük temsilcisi Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişine sahne olurken Batı'nın bu ilerleme karşısında yeni bir arayışa yöneldiği dönem olarak tarih sahnesinde yerini almıştı. 17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda idari ve siyasi alanda gözlemlenen gerileme sürecinde toplumsal düzenin sağlanmasında consensus (toplumsal rıza) ilkesinin zedelenmesi ve askeri alanda yaşanan başarısızlıklar, devletin iktisadi açıdan yeni kaynak arayışının bir sonucu olarak geniş halk kitleleri üzerindeki vergi yükünün ağırlaştırılması, yönetim sistemindeki hiyerarşinin bozulması ve yönetici elitin yozlaşması, buna bağlı olarak ortaya çıkan isyanlar ve merkezin taşrayı kontrol edemez hale gelmesi ve yeni iktidar

³⁵ Karpat, a.g.e. s. 156

³⁶ A.g.e., s. 24-25

³⁷ Quataert, a.g.e.,s. 90

çevrelerinin ortaya çıkması devletin zayıflamasına neden olmuştu.³⁸ Bütün bu gelişmelerin Osmanlılar tarafından geçici önlemlerle bertaraf edilmeye çalışılması ve kuruluşundan itibaren ortaya koyduğu siyasal sisteme bağlılık, devleti Avrupa’da yaşanan gelişmelerin uzağında bırakmıştı. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren ilerlediği siyasi coğrafya olan Avrupa ise bu yüzyılda büyük bir dönüşüm geçirmekteydi.

Dünyanın 16. yüzyıldaki “güç merkezleri”ni gösteren bir haritaya bakıldığında, Avrupa’nın hemen hemen dikkat çeken bir yanı, politik açıdan bölünmüşlüğüdür. Roma’nın yıkılmasında sonraki bin yıl boyunca temel politik güç birimi, Hıristiyan dinin ve kültürünün kesintisiz olarak genişlemesiyle ters orantılı biçimde ufak ve yerel bir birimdi.³⁹

Avrupa bu dönemde politik, dini ve coğrafi açıdan parçalanmış ve birbirine karşı egemen olamayan küçük siyasi yapılardan oluşmaktaydı. Bu parçalanmış yapı içerisinde siyasi aktörler olarak kilise, derebeyleri ve yerel aristokrasiler mevcuttu. Osmanlı İmparatorluğu’nun batıya doğru sürekli ilerleyişi, karasal ticaret yollarının neredeyse tamamının Müslümanların ve Türklerin kontrolleri altında oluşu⁴⁰ siyasi parçalanmışlığın yanı sıra coğrafi açıdan kendi sınırları içerisine sıkışmış bir Kıta Avrupa’sı görünümü yaratmıştı.

Dünya sistemi üzerinde tahterevallinin iki yakasında yer alan yükselen doğu ve güç kaybeden batı arasındaki denge 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan gelişmelerle tersine dönmeye başlamıştı.⁴¹

Avrupa’nın yükselişinin temelinde öncelikli olarak teknik ve coğrafi alandaki keşifler çok büyük bir rol oynamıştı. Özellikle siyasi ve ekonomik anlamdaki daralma ve ticaret yollarının Müslümanların denetiminde olması Avrupa’yı yeni arayışlara itmişti. Savaş teknolojileri ve gemicilik alanındaki yenilikler Avrupa’nın siyasi ve sosyal yapısında köklü değişimleri beraberinde getirmişti. Pusulanın ve barutun

³⁸ Sander, a.g.e., s.112-117

³⁹ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri**, Birtane Karanakçı (çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005, s.43

⁴⁰ Sander, a.g.e., s. 91

⁴¹ Kutlu, a.g.e., s. 25

kullanılması, ateşli silahların icadı, coğrafi keşiflerle birlikte gelişen denizcilik, yeni bir savunma sistemi ve ticari açıdan yeni bir olgu ortaya çıkarmıştı.

Denizciliğin gelişmesi ile yeni kıtaların keşfi ve yeni ticaret yollarının oluşturulması (deniz yolu) Avrupa kıtasına yoğun bir ticari meta ve değerli maden akışını sağlamaya başlamıştı. Portekiz ve İspanyol denizcilerin öncülüğünde Amerika, Afrika ve Uzak Asya'da bir egemenlik mücadelesi başlamış ve bir süre sonra bu mücadeleye Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlarda katılmıştı. Bu süreç kişisel kazanç, ulusal şan ve dinsel coşkunun itici gücüyle Kıta Avrupa'sından başlayarak bütün dünyayı etkileyecek bir dünya ekonomisinin oluşmasına neden olacaktı.⁴² Bu dönemde Papa IX. Alexander Portekizliler ile İspanyollar arasındaki uyuşmazlıklara set çekebilmek amacıyla 1493'te dünyayı bir boylam çizgisi ile bu iki ülke arasında bölüştürmüştü.⁴³

Yeni ticaret yollarının keşfi ile birlikte Avrupa'da kıtalararası ticareti yönlendiren yeni bir sınıf olarak burjuvazi, yeni ekonomik sistemin güçlenen bir aktörü olarak ortaya çıkmıştı. Ulus-devletin gelişiminin temel dayanağı ekonomik gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan burjuvaziydi. Bu bakımdan Ulus-devlet sistemi ancak bu yeni sınıfın öncülüğünde güç temerküz edecekti.⁴⁴ Silah teknolojisindeki gelişmelerde bu yeni ekonomik sınıfın temsilcileri olan burjuvazinin ticari başarısı ile doğru orantılıydı. Ekonomik acıdan güçlenen siyasi yapılar, aynı zamanda Kıta Avrupa'sında egemenliğini korumak ve genişletmek amacıyla bir silahlanma yarışı içerisindeydiler. Batı haricindeki bölgelerde ateşli silahlar tek bir güç elinde toplanabilirken, Avrupa'da bu durum bütün güçler açısından geçerliydi. Kısa sürede silah teknolojilerindeki yeniliklere adapte oluyor ve gelişim kaydedebiliyorlardı. Bu da Avrupa'daki mücadeleyi daha da zorlaştırıyor ve merkezi bir otoritenin kurulmasını daha da güçleştiriyordu.⁴⁵ Bu dönem askeri alandaki gelişmeler ile savaş harcamaları o kadar artmıştır ki, bu gelişme savaş ve silah teknolojisinde yeni durumlar ortaya çıkarmıştır. Erken Avrupa dönemine nazaran ulus-devlet yolunda ilerleyen bir sistem içerisinde devletler varlıklarını ve güçlerini askeri güçlerini koruyabildikçe devam

⁴² Kennedy, a.g.e., s. 55

⁴³ Server Tanilli, **Uygurluk Tarihi**, İstanbul: Alkım Yayınları, 2003, s. 76

⁴⁴ Ozan Erözden, **Ulus Devlet**, Ankara: Dost Yayınları, 1997, s. 13

⁴⁵ Kennedy, a.g.e., s. 48

ettirebilmişlerdir. Savaşlar daha uzun sürmüş ve bu da işi daha da zorlaştırmış, askeri gücü koruyabilmek doğrudan ekonomik açıdan gelirlerin artması ile ilgili olmuştur. Bu noktada krallar veya hanedanlar içerisinde ticareti, yeni orta sınıfı görmezden gelenler güç kaybetmiş ama bu yeni sınıf ile ilişkilerini daha sağlıklı yürütenler daha az zarar görmüştür.

Avrupa tıpkı genel ekonomik alanında olduğu gibi, serpilip gelişen silah ticareti ve askeri teknoloji alanında da, kesin bir biçimde öbür uygarlıkların ve güç merkezlerinin önüne geçti.⁴⁶

Ekonomi ve silah teknolojileri alanındaki gelişmeler Avrupa’da dini, siyasi ve toplumsal alanda da köklü değişikliklerle sonuçlandı. Bütün Kıta Avrupa’ında belki de tek merkezi egemen güç olan Kilise’nin otoritesi bu dönemde güç kaybetmeye ve parçalanmaya başladı. Bu durum, Avrupa’daki kilise dışı “seküler” Hıristiyanlar, o güne kadar bir bakıma kilisenin vassalı konumunda olan ve iktidarını daha fazla kilise ile paylaşmak istemeyen krallar ve burjuva sınıfı arasında oluşan doğal bir ittifakın siyasi mücadelesi sonrasında ortaya çıkmıştı. Bu ittifak bütün unsurlar açısından kazanımlar sağlıyordu.⁴⁷ Deniz aşırı ticaretle uğraşan ve şehir ekonomisinde etkisini hızla artıran burjuvazinin kendi topraklarında tam anlamıyla iktidar olamayan krallarla birleşerek Katolik Kilisesine karşı başlattığı mücadele,⁴⁸ krala nüfuz ve iktidarını arttıracak topraklar kazandırırken, öte yandan burjuvaziye geleneksel toplumun alışlagelmiş hiyerarşik düzenini değiştirecek güç ve imkân veriyordu.

15. yüzyılın başında Almanya’da reformasyon hareketleri başlamış ve bu gelişme o güne kadar var olan “Hıristiyan Birliği”nin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Aynı zamanda feodal bir yapı içerisinde prenslikler, kilise, aristokrasi gibi iktidar sınıflarının yanı sıra yeni sınıfların ortaya çıkmasına yol açmış ve bu güç merkezleri arasındaki ilişkinin biçimini ve niteliğini de değiştirmiştir. İncil’in Latince’den diğer dillere tercüme edilmesi ve Katolik Kilisesi reform hareketlerinin sonucunda eski gücünü yitirmişti. Bir başka ifadeyle reformasyon hareketleri kilisenin

⁴⁶ A.g.e., s. 50

⁴⁷ Gianfranco Poggi, **Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Aysun Babacan (çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 74

⁴⁸ Cemal Bali Akal, **Modern Düşüncenin Doğuşu**, Ankara: Dost Yayınları, 1997, s. 212

sarsılmaz gücünü etkilerken aynı zaman yeni sınıflar, yeni güç merkezleri ile toplulukları bir arada tutan ya da bir araya getiren moral değerler ve bu değerlerin dinamikleri değişmeye başlamıştı.⁴⁹

Artık kilise ve diğerleri (feodal prensler, aristokrasi) arasındaki tartışılmaz iktidar olgusunun yerini dini açıdan homojen olmayan bir Hıristiyan dünyası Katolikler, Protestanlar, Evangelistler (1608) vs. gibi unsurlar almaya başlamış, Latince ortak dil olmaktan çıkmış, İncil farklı dillere çevrilmiş ve farklı dillerin kullanılıyor olması milli kimlikleri daha da belirginleştirmişti. Ulus-devlet sürecine ivme kazandıran bu gelişmelerin yanı sıra Avrupa, bu dönemde Protestan Kuzeybatı Avrupa ve Katolik Güneybatı Avrupa arasında 30 yıl süren mezhep savaşları ile sarsıldı. Uzun ve kanlı bir sürecin sonunda yeni Avrupa, 1648'de Almanya'nın Münster şehrinde imzalanan Vestfalya Barış Anlaşması ile şekillendi. Protestan Kilisesi Papalık'tan koptu. Papanın otoritesini tanıyan diğer ulusal Katolik Kiliseleri yerel etkinlik kazandı.⁵⁰ Böylece Protestanlık, kiliseyi ulusallaştırmayı başarmış ve dinin ulusal bir kimliğe dönüşmesi sağlanmıştı.

Başta Batı Avrupa olmak üzere ulus-devletlerin ortaya çıkışı iki ana koşula dayanmıştı. Birincisi, mutlak monarkların 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar gerçekleştirdikleri modern merkezi yönetimin gelişimi, diğeri ise belli bir toprak parçasının üzerinde yaşayan, kendini farklı bir etnik ve kültürel karaktere sahip gören ve hanedan yönetiminin yerine halk egemenliği kurmak için savaş veren bir toplumsal küme içerisinde milliyetçi fikirlerin gelişmesiydi.⁵¹

Genel olarak, ortaçağ dünyasının sosyal ve ekonomik şekillenmesi sonucu ortaya çıkmaya başlayan ulus devlet sistemi, Fransız Devrimi sonucu bir egemenlik biçiminin yansıması olarak 19. yüzyılda bütün dünyada kabul görmeye başladı. Özellikle Fransız Devrimi sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik kavramı, ulus devletlerin oluşumunda temel anahtar kavram oldu.

⁴⁹ Kennedy, a.g.e., s. 103

⁵⁰ Kutlu, a.g.e., s. 23

⁵¹ Tom Bottomore, **Siyaset Sosyolojisi**, Erol Mutlu (çev.), Ankara: Teori Yayınları, 1987, s. 59.

1.5. Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik

Feodal düzenin kan kaybetmesine bağlı olarak monarşinin ve kentlerin yükselişi, laik düşüncenin doğuşu, burjuva sınıfının yükselişi ve yeni üretim araçlarının ortaya çıkmasıyla özellikle Fransa ve İngiltere olmak üzere Batı Avrupa’da siyasi birliğe ve merkezileşmeye doğru hızlı bir ilerleyiş görülmüştür. Avrupa’da yaşanan köklü değişimler ve özellikle Fransız Devrimi ile birlikte mutlakıyetçi monarşiler karşısında cumhuriyetçi rejimlerin ortaya çıkmasını sağlayacak siyasi ve toplumsal bir gelişmeler bu ilerlemeyi hızlandırmıştı.

Milliyetçilik tarihsel olarak, 18. yüzyılda Amerikan ve Fransız Devrimi sürecinde geliştirilen düşüncelerin bir ürünüydü. 1789 yılında başlayan ve başarıya ulaşan Fransız Devrimi başta Batı Avrupa olmak üzere öncelikle Avrupa kıtasında ve sonrasında bütün dünya büyük dönüşümlere yol açtı. Fransız Devrimi’nin eşitlik, özgürlük, kardeşlik, dayanışma ve halk egemenliği gibi dile getirdiği kavramlar milliyetçiliğin tarih sahnesine çıkmasında temel rol oynadı. Kilise ve aristokratların egemenliğinden, kralların mutlak egemenliğine evirilen siyasi süreç, Fransız Devrimi sonrasında kabul edilen “İnsan Hakları Beyannamesi” ve oluşturulan Anayasa ile tek egemen olarak halkı işaret ediyor, insanların özgür ve eşit olduğunu savunuyor ve devletin görevlerini tanımlıyor ve mülkiyet hakkını kutsal kabul ediyordu.⁵² Fransız Devrimi’nin -aydınlanma düşüncesinin ardından- başta Batı Avrupa olmak üzere ortaya çıkardığı kavramlar ve savunduğu değerler modern anlamda ulus-devlet sürecine nihai şeklini vermişti.

Fransız Devrimi ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı Avrupa’da başta Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere çok uluslu yapılarda çözümlere yol açmıştı. Diğer yandan Napolyon’un yayılmacı siyasetine karşı siyasi birliği oluşturamamış olan Almanya ve İtalya gibi ülkelerde milliyetçi düşüncelerin doğmasına yol açarak, milli ve siyasi birliğin oluşmasını hızlandırmıştır.⁵³

⁵² Orhan Melih Kürkçüer, **Siyasal Tarih**, Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1972, s. 12

⁵³ Sander, a.g.e., s. 164

Tarihsel olarak yukarıda ifade edildiği gibi bir gelişim kaydeden milliyetçilik bir siyasal ideoloji olarak 18. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar geçirdiği aşamalar göz önünde bulundurulduğunda modernleşme sürecinin bir parçası veya bir ürünü olarak da değerlendirilmiştir. Modernleşme, toplumsal olarak geleneksel bütün değer ve tanımları etkisizleştirmiş, toplumda süregelen bütünlüğü bozarak sosyolojik bir olgu olarak yeni bir “bütünleşme ihtiyacı” doğurmuştu. Hristiyan evrensel birliğin parçalanması, kentleşme ve sanayileşme gibi yaşanan büyük sosyal değişimlerin sonucunda bütünleştirici kimlik ve duygular önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış, yeni siyasal ve toplumsal düzenin bir ideolojisi olarak milliyetçilik, toplumları yeni değerler temelinde birleştiren bütünleştirici bir rol üstlenmiştir.⁵⁴

Burada milliyetçiliğin doğduğu tarihsel şartları göz önünde bulundurarak millet ve onu oluşturan milliyetçiliğin nasıl tanımlandığına değinmek gerekmektedir. Anthony D. Smith’i milleti, “*tarihi bir toprağı, ortak mitleri ve tarihi belleğı, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğı*” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵ Anderson ise, “*milleti hayal edilmiş bir siyasi topluluk ve kendisinde hem egemenlik hem de sınırlılığı içeren hayal edilmiş bir cemaat*” olarak tarif etmektedir.⁵⁶

Kısaca, “bir millete ait olma bilinci” olarak tanımlayabileceğimiz milliyetçilik ise farklı teoriler çerçevesinde incelenmiştir. Burada kısaca değineceğimiz bu teoriler *ilkçi yaklaşım, modernist yaklaşım* ve *etno-sembolcu yaklaşım*dır. İlkçi yaklaşım milletleri eski çağlardan beri var olan bir olgu olarak değerlendirmektedir.⁵⁷ Modernist yaklaşım ise milletler ve milliyetçiliğin modern çağına ait olduğunu savunur. Bu çerçevede milletler ve milliyetçilik; kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletin kurulması, kentleşme ve laikleşme gibi modern dönemde yaşanan büyük değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Anthony Smith’in öncülüğündeki etno-sembolcülere göre, milletleri ilk çağlardan beri var kabul eden ilkçi yaklaşım geçersizdir; milliyetçiliğı modern çağın bir

⁵⁴ Köksal Şahin, **Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik**, Akademik Bakış Dergisi Yayınları, Mayıs 2007, s. 3

⁵⁵ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, Bahadır Sina Şener (çev) İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 32

⁵⁶ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, İstanbul: İmge Yayınları, 1995, s. 20

⁵⁷ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları**, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999, s. 81

⁵⁸ A.g.e., s. 98

icadı olarak sunan modernist yaklaşım ise yetersizdir. Bu yüzden etno-sembolcüler bir “sentez” yapmak amacıyla yola çıkmışlardır. Etno-sembolcülere göre geçmişten gelen mitler, semboller, töreler bugünün milliyetçiliklerinin içeriğini belirler ve modern dönemin milletleri; yıllanmış etnik kültürler temelinde oluşur.⁵⁹ Milliyetçiliğin modern süreçlerin ürünü olduğu kabul edilmekle birlikte, kalıcı bir etnik bağlılığında göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmuşlardır.

Anthony Smith, milliyetçilik literatüründe oldukça önemli bir yeri olan çalışması “Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilikler”de, modern milletlerin etnilere çok şey borçlu olduğunu ifade eder.⁶⁰ Smith, “etni”den, “ortak bir kökene, mitlere ve tarihi hatıralara, kültüre, tarihi bir ülkeye aidiyeti içeren modern öncesi etnik- dini bir topluluğu” anlamaktadır.⁶¹ Modern milletler bu etnik-dini topluluğun dönüşmesi sürecinde oluşur. Bu otantik topluluğun uyandırılması için modern bir bilince ihtiyaç vardır işte tam burada aydınlanma felsefesi, Fransız Devrimi’nin hem liberal hem de milliyetçi fikirlerinden eş anlamlı olarak etkilenen bir politik aktivist kesimin uyandırdığı etni, önce “kültürel bir uyanış” ardından ülkesel ve jeneolojik restorasyon sürecini yaşar.⁶²

Ortak hafıza, mitler, semboller modern bir milletin doğuşu ile sonuçlanacak bu süreç içinde oldukça önemli bir rol oynar. Smith’in bu milliyetçilik modelinin Osmanlı İmparatorluğu içerisinde başta gayrimüslim ve Müslüman unsurlar arasındaki milliyetçi hareketlerin de anlaşılabilmesine imkân verecek bir çerçeve sunacağı kanaatindeyim. Osmanlı millet sistemi içinde kolektif dini kimliklerin rahminde bir ruşeym olarak varlığını sürdüren “etni”, 19. yüzyıl milliyetçi hareketleriyle dönüşüme uğrayarak modern milletlerin teşekkülü için bir ham malzeme teşkil ediyordu.

Çalışmamızın konusu olan Osmanlı İmparatorluğu’nda Arnavut ve Arap milliyetçiliklerinin gelişimi Smith’in yaklaşımı temelinde daha kolay anlaşılmaktadır. İmparatorluk içerisinde her iki Müslüman unsur milli bilincin nüvesini oluşturan ortak etnik bir köken, tarihi olarak bir ülkeye –toprağa- aidiyet, dil ve tarihi hatıra ve mitlerini

⁵⁹ A.g.e., s. 196

⁶⁰ Anthony Smith, **Nations and Nationalism in the Global Era**, Cambridge: Polity Press, 1995), 57.

⁶¹ A.g.e. s.57

⁶² Anthony Smith, **Ethnic Origins of Nations**, Oxford: Basil Blackwell, 1986, s. 51-54

modern döneme kadar korumuşlardır. Fransız Devrimi sonrasındaki siyasal ve toplumsal gelişmelerle birlikte imparatorluk içerisinde bir alt kimlik olarak var olan bu etnisiteler, aşamalı olarak milliyetçi bir niteliğe bürünmüşlerdir. Burada Arap ve Arnavut milliyetçiliğinin doğuşuna imkân veren içsel ve dışsal olmak üzere iki unsur var olmuştur. Birincisi modern anlamda milliyetçiliğin dayanacağı etnik kültürel bir kimliğin korunmuş olması ve ikincisi ise modern düşüncenin dışarıdan gelen etkisinin var olan bu etnik kültürel kimliği modern milliyetçi bir harekete dönüştürmesidir. Tek başına etnik kültürel kimliğin korunması milliyetçi bir hareketin doğmasına imkân vermediği gibi, etnik anlamda korunmuş bir kimlik var olmamış olsa idi, modern düşünce tek başına milliyetçi bir harekete dönüşecek bir kimlik inşa edemezdi. Dolayısıyla siyasi ve toplumsal yapılar içerisinde korunmuş etnik kültürler ancak modernizmin müdahalesi ile milliyetçiliğe dönüşmekteydi.

BÖLÜM II

ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİ

2.1. Arnavutluk'ta Osmanlı Yönetimi ve Osmanlı - Arnavut İlişkileri

Osmanlıların Balkanları çok kısa denebilecek bir süre zarfında fethetmiş olmalarının ardında askeri başarılarının yanı sıra Balkanlar'daki dini-siyasi çekişmelerde yer alıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun gücünü yitirmesi sonrasında Balkan halkları üzerinde kısa süre ile Bulgar Çarı Simeon liderliğinde Bulgar Krallığı ve ardından Stefan Duşan liderliğinde Sırp Krallıkları hüküm sürmüştü fakat iktidarları uzun ömürlü olamamıştı. 14. yüzyılda Balkanlara yönelen Osmanlı İmparatorluğu, eski gücünü yitirmiş olan Bizans ve Balkan devletçiklerini, istikrarsızlığın hâkim olduğu siyasi bir atmosfer içerisinde bulmuş ve bu siyasi çekişmeleri kendi lehine kullanmayı başarmıştı. Prenslüklerin diğer bir deyişle feodal yönetimlerin merkezi bir siyasi gücün oluşmasına mani olması ve Katolik Macar ve Venediklerin Balkan halkları içerisindeki Ortodoks ahaliyi mezhep değiştirmeye zorlamaları Osmanlı fetihlerini hızlandırmıştı. Osmanlı fetihlerine kadar bölgenin kontrolüne elinde tutan Katolik güçler, yerli halkla (Ortodoks) ile Osmanlı arasındaki bütünleşme karşısında şaşkına dönmüşlerdir. Balkan Hıristiyanlarının Osmanlılarla yakınlaşması politik bir durum olarak da ortaya çıkmış ve bu birliktelik Osmanlıların Avrupa'daki yayılmasını kolaylaştırmıştı.⁶³

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arnavutların yaşadığı bölgede Osmanlı hâkimiyeti kurulmaya başlamış ve 1506 yılına kadar geçen süre zarfında Arnavut ayaklanmaları bastırılarak bölgede Osmanlı sistemi tesis edilmiştir. Osmanlı orduları Arnavutluk'a girdiğinde özellikle kuzey bölgesinde yerleşmiş güçlü "feodal" beylerle karşılaşmış, 1385 Voissa (Viyose) Savaşında II. Balsha'yı yenilgiye uğratarak önde gelen Arnavut feodallerinin Osmanlı idaresini tanınması sağlanmıştır.⁶⁴ Bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını ilan eden Arnavut feodal beyler "vassal"

⁶³ Mehmet İnbaşı, "Balkanlarda Osmanlılar: Fetih ve İskan", Osman Karatay - Bilgehan Gökdağ (ed), **Balkanlar El Kitabı** Cilt I içinde (287-300), Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı, s.294

⁶⁴ Miranda Vickers, **The Albanians A Modern History**, London: I.B. Tauris, 2006, s.5-6

yöneticiler olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Fakat uzunca bir süre Balshalar, Thoipalar, Duhagjinler, Coia Zacarialar, Musakiler, Zenebissiler, Aranaitiler ve Kastriotalar gibi önde gelen Arnavut kabileler, Osmanlı idaresini tanımalarına rağmen fırsat buldukça bu konuma tek taraflı olarak son vererek Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kurulan Balkan ittifakına katılmış ve bazı Arnavut beyleri 1389 Kosova Savaşı'nda Balkan Devletleri saflarında yer almıştı.⁶⁵ 1432–1436 tarihleri arasında Orta ve Kuzey Arnavutluk'ta ortaya çıkan ayaklanmalar; tımar sistemine geçişte özgür köylüler konumundan reaya statüsüne indirilen köylüler ile kendi arazilerini resmi sayım ve kayıtlar neticesinde kaybeden Arnavut yerel beylerinin memnuniyetsizlerinin bir ürünüydü.⁶⁶ 1444–1468 tarihleri arasını kapsayan 24 yıl boyunca Osmanlı sarayında eğitim almış Katolik Mirdita prenslerinden biri olan Jan Kastrioti'nin en küçük oğlu İskender Bey'in (George Kastrioti)⁶⁷ isyanı Arnavutluk'un tamamında bir hâkimiyetin tesis edilmesine engel olmuştur.⁶⁸ Burada ifade edilmesi gereken önemli hususlardan birisi Arnavut kabilelerinin siyasal bir birlik kurmaktan uzak ve birbirinden bağımsız birer organizasyon olarak var olmaları Arnavut isyanlarının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.

Osmanlılar, yaşama geçirdikleri esnek düzen sayesinde başta Bizans yönetici sınıfının üyeleri olmak üzere, fethedilen bölgelerdeki aristokratlar ve feodalleri kendi saflarına katmakta fazla tereddüt etmediler.⁶⁹ *“Balkanlardaki Osmanlı varlığı, yarımadanın bütün halkları için muazzam bir öneme sahiptir. Osmanlı fatihleri, bölgenin büyük bölümünde (Yunanistan, Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan) daha önceki yönetici*

⁶⁵ Nuray Bozbora, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi**, İstanbul, Boyut Yayınları, 1997, s.53

⁶⁶ Bozbora, a.g.e, s.89

⁶⁷ İskender Bey (1405–1468), asıl adı George olan İskender Bey Arnavutluk'un ünlü Kastrioti ailesine mensuptur. Dokuz yaşında babası İvan Kastrioti tarafından Osmanlı sarayına rehin olarak gönderilmiş, II. Murat'ın hizmetinde iç oğlanı eğitimi görmüş ve Müslüman olmuştur. Babasının merkezi Mus'un kendisine zemet olarak verilmesini isteyen ve red cevabı alan İskender Bey'in Osmanlılara olan bağlılığını bu olayın sarstığı düşünülmektedir. Akabinde Arnavutluk'ta baş gösteren isyanlara katılan ve 1444'te Venedik'in himayesinde Leş'te yapılan toplantıda diğer Arnavut beyleri ile anlaşmış ve irtidat etmiş ve takip eden 24 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Arnavut isyanını örgütlemiştir. **İA**, Cilt 22 Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 561–563

⁶⁸ Peter Bartl, **Milli Bağımsız Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878–1912**, İstanbul: Bedir Yayınları, 1998, s. 23

⁶⁹ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 4

aristokrasileri ya yok ettiler ya da sistemin bir parçası haline getirdiler."⁷⁰ Benzer bir durum Arnavutlar içinde geçerliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutluk'ta hâkimiyet tesis etme sürecinin birinci aşaması ele geçirilen bölgelerde Arnavut feodal beylerinin vassal yöneticiler olarak sisteme eklenmesiydi. İkinci aşama ise bölgenin doğrudan kontrolüydü ki; bu Osmanlı ekonomik, askeri ve yönetsel örgütlenme sisteminin temelini oluşturan tımar sistemi sayesinde bölge topraklarının doğrudan devlet mülkü haline getirilmesiyle mümkün olabilmıştır.⁷¹

İlk vasallık aşamasının ardından Osmanlı İmparatorluğu balkan halkları ile izlediği bütünleşme sürecinde iki şey ön plana çıkmaktaydı. Birincisi; feodal beyler ve asker ailelerin tasarruf ettikleri topraklar üzerinde Osmanlı tımarlıları olarak nüfuzlarını korumalarına imkân veren tımar sistemi, ikincisi ise bölgenin ileri gelen ailelerinin küçük yaştaki erkek çocuklarının rehin alınarak Saray'da yetiştirilmesi esasına dayanan devşirme sistemi idi.⁷² Tımar verilirken aranan öncelikli koşul Sultan'a bağlılık ve asker ailelere mensubiyet olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Arnavut feodal beylerini öteden beri sahip oldukları topraklar üzerindeki haklarını tımar sistemi ile sürdürmelerine imkân tanıyarak, Arnavut feodallerinin Osmanlı askeri gücü içerisine katılmasını sağlamıştır. Arnavut feodalleri; tımar verilerek öncelikle Osmanlı tımar kadrosuna, daha sonra İslamlaşarak da Osmanlı yönetim kadrolarına dâhil edilmiş ve bu kademeli değişim sürecinde Arnavutlar geçmişte sahip oldukları hakları büyük oranda korumuşlardı.⁷³

2.1.1. Arnavutlarda İslamlaşma

Osmanlılar fethettikleri topraklarda özel bir İslamlaştırma ve Türkleştirme politikası gütmemişlerdi. Osmanlılar tarafından Balkanların çok etnikli ve çok dinli yapı göz önünde bulundurularak, din ve ırk ayrımı gözetmeyen ve (din ve vicdan hürriyetini tanıyan) tebaasına görece serbestlik tanıyan bir yapı yaşama geçirilmişti.

⁷⁰ Andrew B. Wachtel, **Dünya Tarihinde Balkanlar**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2009, s. 65

⁷¹ Bozbora, a.g.e, s.79

⁷² A.g.e, s.61

⁷³ A.g.e, s.63

Siyasi alanda sergilenen bu esneklik, sosyal düzeyde de sergileniyordu. Halk İslam'ı, Osmanlıların siyasi varlık göstermesinin bir yüzyıl öncesinde Balkanlara ulaşmıştı. Bu çerçevede Anadolu'dan Rumeli'ye yönelik ilk Türk göçü ise, Türkiye Selçukluları zamanında, 1263/1264 yıllarında Sarı Saltuk Dede liderliğindeki 10.000 ila 12.000 kişilik Türkmen grubu ile Dobruca, Babadağı havalisine yapılmıştı.⁷⁴ Tarikatlar, İslam'ın halk arasında kolayca ve yumuşak bir biçimde yayılmasını sağlamıştı. Özellikle Bektaşilik üzerinden İslam'la kurulan ilişki radikal bir kopuştan ziyade kademeli bir değişim olarak beliriyor, Rumeli'ye geçen sufiler Hıristiyan tebaanın saygısını kazanarak Balkan halklarının dini kültüründe derin etkiler yaratıyordu. Diğer yandan Bosna, Arnavutluk ve Kosova gibi yarımada'nın batı bölgelerinde vergi kolaylıklarında yararlanmak için olduğu kadar, sosyokültürel nedenlerle de bölgesel ve kitlesel olarak İslam dinine geçişler oldu. Babailik, Bektaşilik, Hurufilik, Kalenderilik gibi heterodoks İslam'ın çeşitli tarikatları Hıristiyan tebaa arasında da kolayca yayıldı. Osmanlıların esnek tutumunun getirdiği barış ve uzlaşma ortamında Hıristiyan ve Müslüman halk inanışları ve adetleri toplumlar tarafından paylaşıldı. Farklı etnik ve dinsel gruplar arasında bir arada yaşama kültürü gelişti.⁷⁵

Arnavutların İslamlaşma süreci 15. yüzyıl başlarından başlayarak 17. yüzyılın sonlarına kadar oldukça yavaş gelişmiş ve fakat 18. yüzyıl boyunca Arnavut nüfusun 2/3 İslamlaşmıştır.⁷⁶ Osmanlı İmparatorluğu Balkan halklarının genelinde olduğu gibi doğrudan bir İslamlaşma politikasını Arnavutluk coğrafyasında da gütmemiştir. Arnavutların İslamlaşma süreci devşirme ve gönüllü olmak üzere iki şekilde gelişmiştir. Devşirme sistemi ile Arnavut feodal ailelerinin saraya rehin olarak verilen çocukları birer Müslüman-Osmanlı devlet adamı olarak, babalarının tasarrufunda bulunan tımar sahipliğini almak üzere geri gönderiliyorlardı. Bu durum iki kuşak içerisinde tımar sahiplerinin doğrudan İslamlaşmasını sağlarken, Müslüman-Osmanlı devlet adamı olarak elde ettikleri konum, yerli (Hıristiyan) Arnavut tımarlıları da cezbediyordu.⁷⁷ Gönüllü İslamlaşma ise tarihsel olarak Arnavutların din ile kurdukları

⁷⁴ Franz Babinger, "Sarı Saltık Dede", **İA**, C.10, M.E.B.Yayımları, 1967: 220-221

⁷⁵ Kutlu, a.g.e., s. 4

⁷⁶ Mucize Ünlü, Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2007) s. 78

⁷⁷ Bartl, a.g.e., s. 25

ilişki biçiminin bir yansıması şeklinde idi. Arnavutlarda İslamlaşma süreci ekonomik ve siyasal çıkarlar doğrultusunda gerçekleşmişti. Osmanlı idaresi içerisinde elde ettikleri tımarlarla sadece ekonomik bir ayrıcalık ve güç elde etmiş olan Arnavutlar, gayrimüslim unsurların devletin yönetiminde siyasal bir güç devşiremeyeceklerini erkenden görmüş ve İslamlaşmayı ekonomik kazanımlarını siyasal güçle pekiştirmenin bir argümanı olarak değerlendirmişlerdir.

Bozbora'nın da ifade ettiği gibi “*İslamlaşma geçmişte Hıristiyanlık dinini seçmelerinde olduğu gibi, düşünsel planda olmaktan çok, eylemsel planda gerçekleşen bir din değiştirme eylemi olma niteliğini korumuştur.*” Arnavutların kabile şeklinde toplumsal organizasyonu korumaları ve kabile reisinin karar ve tercihlerinin toplu olarak kabile üyelerinde kabul edilmesi gerçeği de İslamlaşmayı hızlandırmıştır. Arnavut topraklarının Kuzey Doğu bölgesindeki Sırp tehdidi de Arnavutların İslam'ı bir din olarak tercih etmelerine neden olmuştur.⁷⁸

Coğrafya ve dil açısından birbirinden ayrılmış ve merkezi bir otorite altında birleşmemiş olan Arnavutların din ile kurdukları bu bir bakıma pragmatist ilişki mezhepsel farklılıklar ortaya çıkarmış ve bu açıdan da bir bölünme yaşanmasına neden olmuştur.⁷⁹ Hıristiyan bir dünyanın parçası iken Katolik ve Ortodoks mezheplerini benimseyen Arnavutlar, İslamlaşırken de bu dinsel açıdan ayrılmayı bir kez daha yaşamış ve Kuzey Arnavutluk Sünni İslam'ı benimserken, Güney Arnavutluk'ta heteredoks İslam'ın bir örneği olan Bektaşilik benimsenmiştir.⁸⁰ Bu tercihlerin ardında tabi ki birçok tarihsel ve sosyal sebepler yer almaktadır. Fakat bu ayrışma Arnavut milliyetçiliğinin gelişimi evresinde de iki farklı siyasal tavır geliştirmesi açısından önem arz etmektedir.

Arnavutlar içerisinde yaşanan İslamlaşmaya rağmen azımsanmayacak oranda bir Hıristiyan bir nüfusta varlığını korumuştur. Özellikle kuzeybatı bölgelerinde dağlık bir alanda yaşayan kuzeyli kabileler İslamlaşmanın önemli bir aracı olan tımar sisteminin dışında kalmaları ve zaman zaman Osmanlı idaresine karşı direniş

⁷⁸ Bozbora, a.g.e, s. 68

⁷⁹ Ünlü, a.g.t., s. 67

⁸⁰ Bilgin Çelik, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu İttihatçılar ve Arnavutlar**, İstanbul: Büke Yayınları, 2004, s. 21

sergilemesi nedeniyle varlığını devam ettirmiştir. Katolik Arnavutlar diğer gayrimüslim unsurlar gibi askerlik, vergilendirme ve yönetim açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun kurallarına bağlı iken toplumsal hayatın düzenlenmesinde kilisenin -Roma Katolik Kilisesi- etkisi altındaydılar.⁸¹ Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı ilişki kurulurken, İtalya ve Avusturya ile Katolik din adamları aracılığıyla daha yakın ilişkiler içerisindeydiler.⁸²

Osmanlı İmparatorluğu konjonktürel olarak yükselen tehlikeler karşısında zaman zaman Ortodokslar karşısında Katolikleri, zaman zamanda Katolikler karşısında Ortodoksları birine karşı diğerini dengelemek amacıyla desteklemişti. Kuzey Arnavutluk'ta, Katolik dünya ile ilişkilerini kesmeden devam ettiren Katolik Arnavutlar 19. yüzyıla gelindiğinde Arnavut milliyetçiliğini besleyen ve doktrine eden en önemli unsur olarak karşımıza çıkacaktır.

2.1.2. Arnavutluk'ta Paşalık Yönetimleri

17. yüzyıl gelindiğinde başarısız savaşlar sonucunda artan ekonomik yük, 1683 Viyana yenilgisi ile daha da artmış ve bu durum devleti yeni kaynak arayışına itmişti. Bu süreçte devletin askeri bürokrasisinin yanı sıra ekonomik ve toplumsal hayatın temelini oluşturan tımar sistemi, devlet mülkü sayılan Miri arazilerin, iltizam ve malikâne adı verilen yeni toprak düzeni ile özel kişilerin eline geçmesiyle bozulmaya başlamıştı.⁸³ İltizam ve malikâne sistemi kısa vade de devlet için yeni kaynaklar yaratmışsa da uzun vade de idari, ekonomik ve toplumsal düzeni bozan bir yeni bir durum ortaya çıkarmıştı.⁸⁴

17. yüzyılında sonlarında Arnavutluk bölgesinde özel mülk haline gelmiş araziler ortaya çıkmış ve bu durum askeri aristokrasinin dışında yeni bir toprak aristokrasisini doğurmuştur.⁸⁵ Aslında bu toprak aristokrasisi olarak nitelenen sınıfın

⁸¹ Bartl, a.g.e., s. 35

⁸² Bozbora, a.g.e, s.77

⁸³ Banu İşlet Sönmez, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 49

⁸⁴ Bozbora, a.g.e, s.110

⁸⁵ A.g.e, s.116

ortaya çıkışı, varlıklarını öteden beri devam ettiren yerel güçlü ailelerin, meydana gelen bu bozulma karşısında nüfuz alanlarını genişleterek ekonomik güçlerini de facto statü ile perçinlemelerinden başka bir şey değildi. Sahip oldukları toprakları genişletmek suretiyle ele geçirdikleri sancakların yönetimlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun idari sisteminin dışında, bağımsız olarak yönetmeye başlamış ve çok kısa bir sürede bu şekilde pek çok paşalık ortaya çıkmıştı. Osmanlı yönetim sisteminde bağımsız olarak ortaya çıkan bu yerel toprak aristokrasisi, ekonomik ve siyasal güçlerini artırmak amacıyla kendi aralarında uzun yıllar sürecek bir iç çatışmaya girmişti. 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bu yöndeki rekabet, Kuzey ve Güney Arnavutluk olmak üzere iki paşalığın nüfuz alanını genişletmesi ile sonuçlanmıştı. Kuzey Arnavutlukta 1757 tarihinde Buşhati ailesinin kontrolünde İşkodra Paşalığı kurulmuş, Güney Arnavutluk'ta ise 1788'de Tepedelenli Ali Paşa⁸⁶ Yanya'nın kontrolünü eline geçirmiş fiili olarak Yanya Paşalığı ortaya çıkmıştı. ⁸⁷

Kuzey ve Güney Arnavutluk'ta Osmanlı idari yapısını zayıflatan bir siyasal yapı olarak ortaya çıkan İşkodra ve Yanya Paşalıkları yerel unsurlarla ittifak kurarak siyasal egemenlik alanlarını genişletmişti. ⁸⁸

İşkodra Paşalığını üç kuşak boyunca kontrolü altında bulduran Buşhati ailesi yerel beyler ve loncalarla ittifak kurarak ve özellikle Mustafa Bushati⁸⁹ döneminde bağımsız bir Arnavutluk oluşturmak amacıyla Rusya, Avusturya ve Napoli ile ilişkiler

⁸⁶ “Tepedelenli Ali Paşa, 1787–1820 yılları arasında Yanya Sancağı Mutasarrıflığı yapmış bir Osmanlı veziridir. Ali Paşa, Osmanlı Tarihi'nde, Yunanistan ve Arnavutluk'ta uzun yıllar etkili biri olması bakımından önemli bir şahsiyettir. Zaman içinde bölgede sözü geçen tek güç haline gelmiş, ancak sonradan Devlet'in emirlerini yerine getirmemeye başlaması üzerine Devlet, O'nu asi ilan ettirmiş, 1822 yılı başlarında öldürülmesiyle bu güç ortadan kalkmıştır. Tepedelenli Ali/Paşa'nın gücünün, otoritesinin ortadan kalkması, Mora' da Rumların isyanına ve Yunanistan Devleti'nin kurulması ile Osmanlı Devleti'ndeki topraklarda da değişikliklere yol açmıştır.” Bkz. Hamiyet Sezer, **Tepedelenli Ali Paşa'nın Oğulları**, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/106.pdf>, Nisan 2010, s. 155

⁸⁷ Sönmez, a.g.e, s. 49

⁸⁸ Bkz. **The Natura Of Otoman Rule and the Rise of the Great Pashaliks**, Vickers, s. 11–31

⁸⁹ Mustafa Bushati (1797–1860) İşkodra sancağını elinde bulduran Buşhati ailesine mensuptur. Şair ve devlet adamı babası tarafından yetiştirildi. Amcası İbrahim Paşa'nın vefatı üzerine henüz 13 yaşında iken beylerbeyi payesi ile İşkodra Mutasarrıflığı'na getirilmiştir. Tepedelenli Ali Paşa isyanını bastırmakla görevlendirildi ve başarılı oldu. II. Mahmut dönemindeki idari düzenlemelerden rahatsız olmuş ve yapılan değişikliklere tepki göstermiş ve bu nedenle asi ilan edilmiştir. Giriştiği silahlı mücadeleyi kaybeden Mustafa Bushati, af dilemesi sonucunda İstanbul'a gönderildi. Kısa bir süre sonra yeniden görev aldı, Anadolu'da çeşitli vilayetlerde valilik yaptı. Hersek Mutasarrıflığında ve son olarak Medine-i Münevvere'de şeyhülharemlikte bulundu. Bkz. **İA**, Cilt 31 Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 344–345

geliştirmiş fakat halkın tepki göstermesi ve söz konusu ülkelerden kesin destek sözü alamaması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini devam ettirmişti. İşkodra Paşalığının sarayla ilişkisi Buşhatai ailesinin ikinci kuşak üyesi İbrahim Buşhatai döneminde düzelmişti.⁹⁰

Tepedelenli Ali Paşa yönetiminde oluşturulan Yanya paşalığı ile ilişkiler, öncesinde Tepedelenli'nin güçlü toprak sahibi aileler arasındaki yerel çalışmalara müdahale etmesi nedeniyle Osmanlı yönetimi tarafından olumlu karşılanmış ve kendisine paşalık unvanı verilmişti.⁹¹ Tepedelenli'nin sahip olduğu toprakları genişletmek amacıyla, Osmanlı idari teşkilatlanması dışında ve bağımsız bir biçimde hareket etmesi ve yabancı devletlerle ilişkiler kurması başından beri kırılğan olan ilişkileri zayıflatmıştı. Tepedelenli Ali Paşa, Bektaşiliği desteklemiş ve Bektaşiler üzerinden örgütlü bir siyasal güç oluşturarak, Bektaşiliği Osmanlı yönetimine karşı siyasal bir harekete dönüştürmeye çalışmıştır.⁹²

1815 yılında Viyana Kongresi'nde imzalanan barış anlaşması ile uluslararası konjonktürde Osmanlı İmparatorluğu'nu rahatlatacak bir zemin oluşmuş ve II. Mahmut'un tahtta olduğu 1821 yılında öncelikle Yanya Paşalığına ve 1831 yılında ise İşkodra Paşalığına son verilmiştir.⁹³ İşkodra ve Yanya Paşalıkları kaldırılmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu merkezi yönetimi güçlendirmek amacıyla tımar sistemini kaldırmış, vergilerin yeniden merkezden atanmış devlet memurları tarafından toplanması ve zorunlu askerlik yapılması şeklinde bölgede yeni bir idari yapılanmaya gitmiş ve bu gelişmeler Arnavut feodal beylerinin ve bölge halkının tepkisine neden olmuştur.⁹⁴

⁹⁰ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", Halil İncalcık, Donald Quartaert, (ed), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi** Cilt II içinde, (731-759), 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 2006, s.790

⁹¹ A.g.e., s. 791

⁹² Çelik, a.g.e., s. 60

⁹³ Bozbora, a.g.e. s.131

⁹⁴ İlhan Saygılı, Balkanlardaki Milliyetçilik Hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin Dağılması Üzerindeki Etkileri, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2007), s.27

2.2. Uluslararası Güçler ve Balkanlardaki Politik Hedefleri

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ne olacağı konusu Avrupa Devletleri arasında Doğu Sorunu olarak tanımlanmıştı. Başlangıçta Rusya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İngiltere arasında başlayan daha sonra Almaya ve İtalya'nın katıldığı Osmanlı'yı parçalama ve mirasını paylaşma hareketi olarak değerlendirilmesi gereken Doğu Sorunu içinde Arnavut topraklarının geleceği de yer alıyordu.⁹⁵

Napolyon'un öncülüğünde savaşlar yoluyla Fransa'nın birleşik bir Avrupa oluşturma hedefi; İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya bloğu karşısında aldığı yenilgi sonucunda 1815 yılında toplanan Viyana Kongresi ile ortadan kalkmıştı. Avrupa'nın bozulan dengesi bu Kongre ile birlikte hanedanlar ve monarşiler temelinde yeniden tesis edilmeye çalışılmıştı. Viyana Kongresi kararlarını yorumlayan Avrupalı devlet adamları Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği noktasında Avrupa'nın önünde iki seçenek bulunduğunu düşünüyorlardı. Birinci seçenek Osmanlı ülkesini paylaşmaktı. Fakat büyük güçlerin hepsinin emelleri farklıydı ve bu nedenle bölüşüm güçtü. Diğer seçenek ise, Balkanların ve Güney Slavların Rusya'nın eline geçmesine engel olacak kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmektir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'ı Avrupa adına elinde tutabilirdi.⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğu ise bu dönemde denge siyaseti izlemiş ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya çalışmıştır. Genel hatları ile bu politika doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu 1789'dan başlayarak çeşitli dönemlerde Rusya'ya karşı İngiltere'nin (1878 yılına kadar); Fransa'ya karşı Rusya ve İngiltere'nin; İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı ise Almanya'nın (1878'den itibaren) desteğini aramıştır.⁹⁷

Rusya'nın dış politikası, Osmanlı toprakları üzerinde genişleme ve Boğazlar yoluyla açık denizlere ulaşma temeline dayanıyordu. Boğazlar; Rusya için ekonomik, siyasal ve stratejik çıkarlarının merkezini oluşturuyor ve Akdeniz ticareti ve

⁹⁵ Çelik, a.g.e., s. 35

⁹⁶ Kutlu, a.g.e., s. 49

⁹⁷ Sander, a.g.e., s. 170

Balkanlar'da siyasal nüfuz için Rusya açısından vazgeçilmez bir konumda bulunuyordu.⁹⁸ Rusya, Balkanlar'a yönelik olarak hem Avusturya'nın Akdeniz ve Ege'ye açılmasını önlemek hem de Güney Slavları aracılığıyla (Sırp ve Karadağ) bölgede etkinliğini artırma eğilimindeydi.⁹⁹ Ruslar için Osmanlı Slavları, 1871'de ulusal birliğini oluşturan ve Pancermen politika izleyen Almanlar karşında denge oluşturmak içinde önem taşıyordu. Bu nedenle 1870'lerden itibaren Rusya'nın Panslavist politika izlemesi, içinde önemli sayıda Slav (özellikle Sırp) azınlık barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması sürecini hızlandırıcı bir etki yapmıştır.¹⁰⁰

Rusların Arnavutlara ilişkin hedefleri ise biraz kızgınlık içeriyordu. 1877-78 Rus-Osmanlı savaşında Katolik ve Ortodoks Arnavutların Osmanlı'ya karşı isyan etmeleri için teşvik etmiş, Arnavutlar ise Rusları dinlememişti. Bu nedenle Ruslar, Arnavutluğun Balkan Slavları arasında paylaştırılması fikrini savunmaya başlamıştı.¹⁰¹ Mart 1877'de Avusturya ve Rusya arasında sağlanan antlaşma ile Rusya Avusturya'yı Bosna ve Hersek'te, Avusturya'da Rusya'yı tek ve büyük bir Slav devleti kurmaması şartıyla Balkanlar'ın diğer bölgelerinde serbest bırakmıştı.¹⁰²

İngiltere ise Balkanlar siyasetini Avusturya ve Rusya gibi güçlü aktörlerden birinin Balkanlar'da kesin bir hâkimiyet kurmasına ve yayılmasına sıcak bakmıyordu. İngiltere, Balkanlar'da Rusya ve Avusturya'nın yayılmacı emelleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ihtimaline karşı önce özerk ve sonrasında bağımsız bir Arnavutluk'un kurulması halinde bölgenin yabancı devletlerce işgalinin önlenmiş olacağını düşünüyordu. İngiltere bu politikasını İtalya aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmış ve İtalya'nın Arnavutluk politikasını desteklemiş ve Arnavut aydınlarının İtalya'da örgütlenmesi aşamasında finansman desteği sağlamıştır.¹⁰³

Avusturya için ise Arnavutluk konusu ayrı bir önem taşıyordu. Avusturya'nın hedefleri içerisinde Ege denizine açılmak ve Arnavutluk sahillerinin başka devletlerin eline geçmesini önlemek yer alıyordu. Avusturya, Akdeniz'e açılabilmesinin tek

⁹⁸ Sönmez, a.g.e., s. 21

⁹⁹ Çelik, a.g.e., s. 38

¹⁰⁰ Sönmez, a.g.e., s. 25

¹⁰¹ Çelik, a.g.e., s. 36

¹⁰² Sönmez, a.g.e., s. 26

¹⁰³ Çelik, a.g.e., s. 40

yolunun Adriyatik Denizi olması nedeniyle kendi ekonomik çıkarları açısından Adriyatik sahilinde bir başka devletin etkinlik kazanmasını istemiyordu.¹⁰⁴

Arnavutların yaşadığı bölgeler özellikle İtalya ve Avusturya arasında paylaşılmış bölgeler konumundaydı. Kuzeyde Avusturya nüfuzunu artırırken güneyde Avlonya ve Yanya gibi bölgelerde İtalya etkili konumdaydı. Bu paylaşım ve nüfuz yarışı içerisinde İşkodra en önemli rekabet merkezi konumundaydı.¹⁰⁵ Avusturya, Bosna Hersek'i işgal etmesinin ardından doğuya doğru etkin bir yayılma sürecinde Selanik'in ele geçirilmesini ve Arnavutluk ile Adriyatik sahillerindeki etkilerini yitirmemeyi hedefliyordu. Bu nedenle Arnavut nüfus içerisinde Katolik Arnavutların hamisi rolünü üstlenmeye çalışmış ve din adamları yolu ile Katolik Arnavutlar üzerinde, bölgeye gönderdiği bilim adamları ile de Müslüman Arnavutlar üzerinde propaganda faaliyetleri yürütüyordu. Katolik Arnavutlara sağlanan maddi destek sonucunda yerli zenginler yaratılmış ve bu yeni unsurlar üzerinden Avusturya Kralı'nın olumlu bir siyasi figür olarak tanınması ve Osmanlı hükümdarına karşı Avusturya'nın hamiliğinin kabul edilmesi hedeflenmişti.¹⁰⁶

İtalya ise kendi birliğini sağlamasının ardından Doğu Adriyatik'te Karadağ ve Arnavutluğa dair emeller taşıyordu. İtalya bu hedefine ulaşmak için Avusturya ile yoğun bir rekabete girmişti. Bu süreçte İtalya'da yaşayan Arnavutların varlığından ve Katolik dünyanın lideri Papa'nın siyasi otoritesinden faydalanmak istemiştir. Avusturya'nın Arnavutluk üzerindeki emellerinin dizginlenmesi İtalya'nın birinci önceliğini oluşturuyordu. İtalya bu süreçte nihai olarak Adriyatik denizini bir İtalyan gölü haline getirmek istiyordu. Almanya gibi ulusal birliğini geç sağlamış olan İtalya'da vakit kaybetmeden başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalacak olandan mümkün olduğunca daha fazla pay almak düşüncesindeydi. Bu nedenle tarihsel ve coğrafi olarak kendi etki alanında olan Adriyatik ve Akdeniz kıyısındaki bölgelere yönelik Osmanlı nüfuzunu zayıflatan politikalar uyguluyordu.

İtalya, Arnavut milliyetçiliğine önderlik edecek bir Arnavut nüfusu himaye ettiği gibi, Arnavutların yaşadığı bölgelerde iktisadi, ticari ve mali alanda faaliyetlerini

¹⁰⁴ A.g.e., s. 38

¹⁰⁵ A.g.e., s. 42

¹⁰⁶ A.g.e., s. 43

yoğunlaştırmış ve yatırımlarını artırarak Arnavutluk'a nüfuz etmeye çalışıyordu. Arnavutluk içerisinde özellikle Avlonya gibi liman şehirlerinin İtalya kontrolünde olması askeri ve ekonomik açıdan da İtalya'ya avantajlar sağlayacağı düşünülüyordu. İtalya bölgedeki etkinliğini ticari faaliyetlerinin yanı sıra açtığı okullar aracılığıyla da artırmayı amaçlıyordu.¹⁰⁷

Nihai olarak başta Rusya ve Avusturya olmak üzere İngiltere, Almanya, İtalya ve Fransa'nın kendi siyasi çıkarları doğrultusunda bölgeye yönelmiş ve politikalarını mümkün olduğunca da fazla kazanç elde etmek üzerine inşa etmiştir. Bu süreçte Balkan halkları içerisinde yer alan Arnavutlarla olan ilişki bu pragmatist hedeflere ulaşılması amacıyla ekonomik, dini-etnik unsurlar ve Balkan halkları arasındaki rekabet bir argüman olarak kullanılmıştır. Arnavut milliyetçiliği, bu rekabet içerisinde Osmanlı idaresini zayıflatacak bir argüman olarak büyük güçler tarafından da desteklenmiştir. Avusturya ve İtalya gibi coğrafi yakınlığı olan ülkeler Arnavutluk'un geleceğine daha yoğun bir etkide bulunmuştur.

2.3. Balkanlarda Milliyetçi Hareketler: Yunan ve Sırp Bağımsızlığının Arnavutlar Üzerindeki Etkisi

Balkanlar'daki ilk milliyetçi hareketler Batı'da gelişen Fransız Devrimi fikirlerin etkisi ile Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim topluluklar içerisinde ortaya çıkmıştır. Gayrimüslim tebaanın Avrupa gelişen milliyetçi fikirlerden etkilenmesinin hem iç, hem de dış nedenleri bulunmaktaydı. İç faktörler içerisinde Osmanlı yönetim sisteminin temelinde yer alan millet sistemi; Balkanlar'daki gayrimüslim tebaanın etnik, dini ve kültürel kimliklerini siyasal bir ayrışmaya zemin oluşturacak bir çekirdek olarak korumasına imkân sağlamıştı. Aynı zamanda millet sistemi gayrimüslimleri İmparatorluk içerisinde ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamaya mahkûm ediyordu. Osmanlı sistemi içerisinde bu kopuşa neden olan diğer bir iç faktör ise ekonomik, siyasal ve toplumsal anlamda ciddi bir çöküş yaşanıyor olması idi.

¹⁰⁷ Çelik, a.g.e., s. 38-44

Balkan Hıristiyanları içerisinde kopuşu hızlandıran asıl tetikleyici unsurlar dış etkilereydi. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşanan bu çöküş karşısında Avrupa’da ekonomik açıdan büyük bir yükseliş yaşıyordu. Yapılan ticari anlaşmalar Osmanlı tebaası içerisinde yer alan Hıristiyan toplumu, ticari hayat içerisinde daha güçlü bir konuma yükseltmişti. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Batılı devletlerle ticari ilişkiler ve imtiyazlar sonucunda zenginleşmiş Rum, Bulgar ve Sırlardan oluşan etkin bir tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır.¹⁰⁸

Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan gayrimüslim veya Müslüman tebaa dâhil olmak üzere ortaya çıkan milliyetçi hareketler üç ana ayak üzerine kurulmuştu. Öncelikle siyasal bir hareketi finanse edecek bir tüccar sınıfının ortaya çıkıyor ve bu sınıf siyasal talebi üst bir politik söyleme dönüştürecek entelektüel sınıf takip ediyor ve bu iki sınıfın işbirliğinde geliştirilen siyasal söylem geniş halk kitlelerine taşınıyordu. Osmanlı tebaası içerisinde bu düşüncelerden etkilenen ilk gayrimüslim halklar Sırlar ve Yunanlılardı.¹⁰⁹ İlk ayrılıkçı ayaklanma Sırlar tarafından gerçekleştirilmesine rağmen Balkan halkları içerisinde ilk bağımsızlığını 1830 yılında Yunanlar elde etmiştir. Sırlar, 1878 Berlin Antlaşması sonrasında bağımsız bir krallık olarak Sırbistan’ı kurmuştur. Balkanlar’da Sırbistan ve Yunanistan’ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması, bağımsızlığına 1908 yılında ulaşan Bulgaristan’ın yayılcı hedefleri Arnavutlar için büyük bir tehdit olarak algılanmıştır.

Rusya’nın balkanlarda izlediği Panslavist politika Yunan ve Sırp milliyetçiliğini güçlendiren bir rol icra ediyordu. Arnavutlar, dini ve etnik milliyetçiliğin bir ürünü olan Yunan ve Sırp yayılcılığının Balkanlarda Arnavut varlığını tehdit ettiğini düşünüyorlardı.

Balkan ülkelerinin Arnavutlar hakkındaki tutumları ise Arnavut milli hareketi kendi çıkarlarını tehdit etmediği sürece desteklenmesi yönündeydi. Balkan devletçiklerinin Arnavutlara ilişkin, çelişkili gibi gözükse de bu ikircikli tutumlarının ardında daha uzun vadeli bir çıkar politikası yatıyordu. 19. yüzyıl boyunca kan kaybeden Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlarda varlığını devam ettirmesini sağlayan

¹⁰⁸ Bozboru, a.g.e., s. 171

¹⁰⁹ Çelik, a.g.e., s. 47

en önemli dayanağını Arnavutlar oluşturuyordu. Özellikle 18. yüzyıl içerisinde Yunan isyanlarının bastırılması ve Balkanlarda dengenin Osmanlı lehine korunması sürecinde Arnavutlar önemli bir rol üstlenmişti. Balkan devletleri, Arnavut milli hareketine destek vererek 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Arnavutlar ve Arnavut aydınlar arasında ortaya çıkan hoşnutsuzluğu körüklemeye çalışmaktaydılar. Balkan devletlerinin Arnavut milli hareketine verdikleri bu desteğin ardında yatan asıl neden ise; Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki etkisini kırmak, devletin o güne kadar ki en önemli parçası olan Arnavutları imparatorluk çatısı altından uzaklaştırmak ve Osmanlı aleyhinde bir ittifakın içerisine çekmek idi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu zayıflatılmış olurken, devletin bir parçası olmaktan çıkmış bir Arnavutluk ve Arnavutların bastırılması ve topraklarının ilhak edilmesi daha kolay olacaktı.¹¹⁰

Arnavut milliyetçi aydınlar ise İtalya ve Avusturya'nın Balkan devletleri tarafından Arnavutlar aleyhine Balkanlarda yeni bir paylaşımın yaşanmasına engel olacağını düşünerek Balkan devletleri ile ilişkiye girmekte ve destek almakta bir mahsur görmemişlerdir. Buna rağmen temelde Arnavut milliyetçiliği, Sırbistan ve Yunanistan'a karşı gelişmiştir.¹¹¹

Balkan devletlerinin daha somut hedefler doğrultusunda yayılma politikalarına değinmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Yunanistan'ın öncelikle Yanya ve Epir bölgelerine doğru genişlemek istiyordu. Bunun için Fener Rum Patrikhanesi aracılığıyla özellikle Güney Arnavutlukta yaşayan Ortodoks Arnavutların Yunanlaştırılması yönünde çalışmalar yürütüyordu. Yunanistan'ın Yanya ve Epir bölgesine ilgisi tarihsel ve dini gerekçelere dayanıyordu ve bu nedenle Kilise, Balkanlarda milliyetçi hareketlerin başvurdukları ilk siyasi araç konumundaydı.¹¹² Yunanistan hedeflerine ulaşmak amacıyla Arnavut milliyetçi hareketini başından beri desteklemiş ve Arnavut milliyetçilerinin başta Korfu adası ve Atina olmak üzere Yunan şehirlerinde örgütlenmelerine destek sağlamıştır.

¹¹⁰ Çelik, a.g.e., s. 48

¹¹¹ Maria Todorova, "Balkanlar'da Osmanlı Mirası", Brown L Carl, **İmparatorluk Mirası** içinde (70-112), İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 85

¹¹² Yahya Kemal Taştan, "Balkanlarda Ulusçu Hareketler", Osman Karatay - Bilgehan Gökdağ (ed), **Balkanlar El Kitabı** Cilt I içinde (413-445), Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı, s.439

Sırpların, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesinin ardından Adriyatik ile bağlantısı kesilmiş bulunuyordu. Sırbistan bu nedenle denize açılan İşkodra ve tarihi öneme sahip Kosova'yı ele geçirmek istiyordu. Kosova, Sırp için kutsal ve mitolojik bir anlam ifade ediyordu. Bu yönü ile Kosova sadece bir toprak parçası olmanın ötesinde Sırp milli kimliğini inşa eden Sırp Ortodoks Kilisesi içinde vazgeçilmez bir anlam taşıyordu. Sırbistan, Arnavut aydınlarının Belgrat'ta faaliyet göstermesine izin veriyordu.¹¹³

Karadağ, Sırbistan gibi İşkodra'yı ele geçirmek gibi bir amaç taşıyordu. Bulgaristan ise Ayastefenos Antlaşması ile elde ettiği ve Berlin Antlaşması ile kaybettiği toprakları yeniden kazanmak istiyor ve özellikle Manastır vilayetinden toprak kopararak ve Selanik'e kadar yayılmayı hedefliyordu.¹¹⁴ Romanya ise Arnavutların yaşadığı bölge üzerinde yayılmacı bir amaç taşımıyordu. Romanya'nın Arnavut milliyetçi hareketi ile ilişkisi Romanya Prensesi Helena Kiga'nın Arnavut kökenli olmasından ibaretti. Helena Kiga, Arnavut aydınlarının örgütlenmesine imkân ve destek sağlamış ve bağımsız bir Arnavutluk'un kurulması amacıyla özellikle Arnavut aydınlarının kültürel alandaki çalışmalarına önemli katkılar sağlamıştır.¹¹⁵ Romanya dışarıda tutulduğunda bütün Balkan devletlerinin çıkarlarının çakıştığı görülmektedir.

2.4. Arnavut Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Gelişimi

2.4.1. Tanzimat Reformları ve Arnavutların Tepkisi

18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki Hıristiyan unsurlara yönelik başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletler tarafından bir himaye politikası izlenmiştir.¹¹⁶ Özellikle 1810'da Sırbistan'ın özerkliği, ardından 1821 yılında ortaya çıkan Yunan ayaklanması Rusya, Avusturya ve Fransa'nın izlediği

¹¹³ Çelik, a.g.e., s. 49

¹¹⁴ A.g.e., s. 49

¹¹⁵ A.g.e., s. 49

¹¹⁶ Edwin E. Jacques, *The Albanians An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, North Carolina: McFarland Publishers, 1995, s. 253

himaye politikasının bir sonucuydu.¹¹⁷ Osmanlı Hıristiyanlarının toplumsal, ekonomik ve siyasi koşullarının iyileştirilmesi yönünde talepleri ise Batılı güçler karşısında devleti zor durumda bırakıyordu. Diğer yandan Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve Mısır'ın kaybedilmesi ile ortaya çıkan toprak kayıpları devlet otoritesinin yeniden güçlendirilmesini ve gayrimüslim tebaaya ilişkin yeni düzenlemelerin yapılmasını gerektiriyordu.

Batılı devletlerin baskısından kurtulmak ve dağılma noktasına gelen imparatorluk nüfusunu yeni prensipler etrafından toplamak ve güçlü bir merkezi yönetim tesis etmek amacıyla 1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edilmişti.¹¹⁸ Osmanlılık fikri üzerinden bütün İmparatorluk nüfusunu tekrar bir çatı etrafından toparlamayı hedefleyen ve eşit vatandaşlar şeklinde toplumsal yapıyı yeniden düzenlemeye çalışan reformlarla devrin devlet adamları, farklı idari ve toplumsal ayrıcalıklara ve çıkarlara sahip toplum kesimlerini hoşnut etmeyi hedefliyordu.

Tanzimat reformlarıyla; gayrimüslim ve Müslüman tebaa eşit haklara sahip oluyor ve Müslümanlar ayrıcalıklı konumunu kaybediyordu.¹¹⁹ Yeni arazi kanunnamesi ile reaya için küçük çiftlikler kurulmasına imkân veriliyor, vergilerin yeniden devlet memurları tarafından toplanması sağlanıyor, vilayetlerde keyfi uygulamalara son veriliyor, böylece Osmanlı taşrasında iltizam usulü ile zenginleşmiş ileri gelenler avantajlarını yitiriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu şartlar içerisinde II. Mahmut'un devlet idaresinde getirdiği yeni uygulamalardan başlayarak Tanzimat reformlarını da içerisinde alan bir süre zarfında uygulanan merkezileşme politikaları Osmanlı-Arnavut ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmıştı.¹²⁰

II. Mahmut, İstanbul'daki otorite ve kontrolünü imparatorluğun her bölgesinde aynı derece de tesis edebilmek amacıyla taşranın merkezle olan ilişkisini yeniden düzenleme yoluna gitmiş ve aynı zamanda askeri bürokrasinin çekirdeğini oluşturmuş

¹¹⁷ Bozbora, a.g.e., s.142

¹¹⁸ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 175

¹¹⁹ Kemal Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 173

¹²⁰ Bozbora, a.g.e., s. 150

olan yeniçeri teşkilatını bozulması nedeniyle 1826'da kaldırmıştı.¹²¹ Bu iki gelişme doğrudan ve ciddi bir biçimde Arnavutları etkilemiştir. Osmanlı askeri bürokrasisi içerisinde yer almanın geleneksel bir yolu olan yeniçeriliğin kaldırılması ile Arnavutlar'a bu yol kapatılmıştı. Aynı zamanda bu süreçte Bektaşî tekkelerinin kapatılması, Arnavut Bektaşîlerinin devlete karşı yabancılaşmalarına hatta Arnavutlar arasında ilk milliyetçi duyguların Arnavut Bektaşîleri arasında ortaya çıkmasına neden olmuştu.¹²²

II. Mahmut'un merkezileşme politikaları doğrultusunda Arnavutluk'ta Paşalık yönetimine son vermesinin ardında bölge yönetim açısından tek bir birim olarak tutulmaktansa 4 ayrı yönetim birimine (Kosova, Manastır, İşkodra, Yanya Vilayeti) bölünmüştü. Merkezileşme politikaları çerçevesinde II. Mahmut döneminde vergi toplama yetki ve görevinin yerel ileri gelenlerden alınması, düzenli vergiler konulması ve merkezden atanan memurların vergileri toplaması ve Nizam-ı Cedid ordusunda yedi yıl zorunlu askerlik yapılması gibi getirilen yeni düzenlemeler Tanzimat fermanının ilanından önce Arnavutluk'ta yerel düzeyde ve birbirinden bağımsız ayaklanmalara neden oldu.¹²³

Osmanlı geleneksel devlet yapısı içerisinde güçlü asabiyet bağlarını ve bunun organizasyon ve toplumsal ilişki biçimini korumuş olan Arnavutlar, geleneksel liderleri Arnavut beyleri tarafından yönetilmişler ve aslında Osmanlı yönetimi de bu durumu teşvik etmişti. Sahip oldukları yerel-geleneksek güçleri Osmanlı toprak sistemine adapte olarak daha da pekiştirmiş ve İslamlaşmak suretiyle ilişkilerini askeri ve ekonomik yükümlülükler dışında geleneksel bir bağa dönüştürmüşlerdi.

Tanzimat Reformları ile birlikte Arnavutlardan Osmanlı idari altında yüzyıllardır sahip oldukları her türlü ayrıcalık ve muafiyet haklarından vazgeçmeleri isteniyordu ki, bu durumu kabul etmek istemeyen Arnavutlar silahlı direniş hareketleri başlatmıştır. Yerel- geleneksel liderleri tarafından yönetilmeye alışmış olan Arnavutlar, merkezden atanan bölgenin gelenek ve kültürüne tamamıyla yabancı olan yöneticilere

¹²¹ Carter V Findley, "Osmanlı'nın İdari Mirası ve Modern Ortadoğu", Brown L Carl, İstanbul: **İmparatorluk Mirası** içinde (222–245), İletişim Yayınları, 2003, s. 234

¹²² Kutlu, a.g.e, s. 122

¹²³ Bozbora, a.g.e., s.152-156

tepki göstermişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme politikaları karşısında, çıkan Arnavut isyanlarının genel bir nitelik kazamaması için kademeli bir yöntem izlemesine rağmen -1843'te Kosova, 1844 İşkodra ve 1845 Yanya- her vilayette direnişle karşılaşmıştır. Reform uygulamaları tımarlı sipahiler, köylüler, esnaflar ve dağlı kabileler olmak üzere toplumun her kesiminden tepki görmüştür.

1856 Islahat Fermanı ile Yunan Ortodoks Kilisesinin kontrolünden çıkan Hıristiyan unsurlar milliyetçi taleplerini gerçekleştirecek geniş siyasi haklara kavuşurken, Arnavutların görece özerk konumları ortadan kaldırılarak merkezi kontrol altına sokulmaları ters yönde etki doğurmuştur.¹²⁴ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybetmesine karşılık güçlü Hıristiyan devletlerin desteğini alan Sırp ve Bulgarların bir tehdit haline gelmesi, Arnavutların kendilerini yalnız ve korumasız hissetmelerine neden olmuştu.

Genel olarak özetleyecek olursak Tanzimat reformları Arnavutların Osmanlı yönetimi içerisindeki geleneksel ayrıcalık ve konumlarını kaybetmeleri anlamına gelmekteydi. Tımar sisteminin kaldırılması, yeni vergi sistemi, vergilerin devlet memurlarınca toplanması, merkezileşme politikaları, zorunlu askerlik yapılan yeni düzenlemeler Arnavutların imtiyazlarını kaybetmesine neden olmuştu. Diğer yandan Hıristiyanların elde ettikleri kazanımlar, bu unsurları destekleyen Batılı devletlerin varlığı, tehlikeli bir hal alan Sırp, Yunan ve Bulgar milliyetçiliği Arnavutların varlığını tehdit etmiş ve Arnavutları bir çözüm arayışına itmştir. Tanzimat'a karşı ayrıcalıkların korunmasını isteyen yerel ayaklanmalar şeklindeki Arnavut muhalefeti uluslararası siyasetin Osmanlı İmparatorluğu ve dolayısıyla Arnavutlar aleyhinde gelişmesiyle birlikte bu dönemden itibaren kültürel ve siyasal bir hareket niteliği kazanacaktı. Bu dönemde reformların uygulanması esnasında Osmanlı idaresine karşı yürütölen yerel çatışmalar, Arnavutları Türklere yabancılaştırmıştı.¹²⁵ Tanzimat döneminin sonlarına doğru dağınık yerel düzeydeki ayaklanmaları, milliyetçi bir ideal etrafında örgütlemek isteyen bir Arnavut aydın grubu ortaya çıkmıştır.

¹²⁴ A.g.e., s.151

¹²⁵ Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885–1912)**, Atilla Dirim (çev), İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s.158

2.4.2. Arnavut Aydınlar ve Kültürel Hareketleri

Milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve geniş kitlelere duyurulması ve benimsetilmesinde aydınların yadsınamaz bir işlevi olmuştur. Haddi zatında özellikle Balkan milliyetçilikleri örneğinde de çok açık bir biçimde görülebileceği gibi milliyetçi eğilimler süreç ve hedef kitle olarak üç ana unsurun siyasal bir hedefe yönelmesi ile başarı kazanmıştır. İlk olarak siyasal bir hareketi destekleyecek bir tüccar sınıfı ortaya çıkmış, akabinde bu sınıf siyasal talebi üst bir politik söyleme dönüştürecek entelektüel sınıfın doğmasına zemin hazırlamış ve bu iki sınıfın işbirliğinde geliştirilen siyasal söylem geniş halk kitlelerine taşınmıştır.

Milliyetçi düşüncenin gelişmesini sağlayan ilk unsur; Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali çöküşün yaşandığı bir sırada sistem içi kontrolden uzak ve özellikle ekonomik gelişimini Batılı devletlerle geliştirerek güç kazanan yeni tüccar sınıfı yani şehirli burjuva idi. Osmanlı'da ticari hayat, imparatorluk şehirlerinde yaşayan Rum ve Yahudilerin kontrolünde iken, 18. yüzyıla gelindiğinde buna Balkanlarda Sırp ve Romenlerin oluşturduğu bir Ortodoks tüccar sınıfı da eklenmiştir. Ortaya çıkan bu tüccar sınıfının Balkanlardaki etnik grupların siyasal gelişiminde önemli bir etkisi mevcuttu.¹²⁶ Balkanlar'da 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ticari gelişme/şehirleşme ve yerel tüccar sınıfının ortaya çıkmasına paralel olarak Avrupa'nın etkisinde eğitim alanında da bir gelişme yaşanmış ve Yunan, Sırp ve Rumen aydın sınıfı ortaya çıkmıştır.¹²⁷

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaşanan dış ve iç gelişmeler nedeniyle Balkan Hıristiyanlarında olduğu gibi benzer bir gelişme Arnavutlar için de söz konusu olmuştur. Arnavut milliyetçiliğinin doğuşunda ve gelişiminde Arnavut şehirlerinin gelişimi, Arnavut feodallerinin (büyük arazi sahiplerinin) zenginleşmesi ve eğitimin etkisi ile ortaya çıkan şehirli bir burjuvazi sınıfı etkili olmuştur. Feodallerin ve

¹²⁶ Taştan, a.g.m., s. 426

¹²⁷ Taştan, a.g.m., s. 427

köylülerin oluşturduğu Arnavut toplumuna şehirli burjuva sınıfı eklenmiş ve bu sınıf içerisinde Arnavut aydınları çıkmıştır.¹²⁸

Arnavut aydınları, büyük oranda Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde ve Yunan, İtalyan ve Avusturya okullarında aldıkları çağdaş eğitimin etkisiyle milliyetçi fikirlerle tanışmıştır. Bu aydınlar içerisinde özellikle Osmanlı sınırları dışında yaşayan Arnavut kökenli aydınlar milliyetçi uyanışın öncülüğünü yapmışlardır.¹²⁹

Aldıkları çağdaş eğitim sayesinde milliyetçi akımların etkisi altına giren Arnavut feodal beyleri ve yeni aydın sınıfı Osmanlı ile ilişkilerden, Arnavut kimliğine kadar alışlagelmiş olan geleneksel bir söylemi benimsemiyorlardı. Tanzimat reformları sırasında idari anlamdaki uygulamalara karşı geliştirilen yerel muhalefet, ortaya çıkan bu yeni aydın sınıfı ile milli bir uyanışa tekabül eden kültürel faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir harekete dönüşmüştür. Arnavut kültürü alanında yapılan çalışmalar, milli bir kimlik üzerinde tarihsel bir bilincin ve bir aidiyetin gelişmesine neden olmuştur. Bu uyanış kaçınılmaz olarak daha dar bir sosyal çatı olan etnisite temelinde birleştirici rol üstlenirken, imparatorluk içerisinde ayrıştırıcı bir nitelik arz ediyordu. Bu nedenle aydınlar tarafında ortaya çıkartılan milli kültür, siyasi aksiyonlar eliyle milli bir kimliğine dönüştürülmeyi bekleyecekti. Bu nedenle aydınlar eliyle gelişen kültürel hareket, milliyetçi hareketlerin öncülerinden başka bir şey değildi.

Milliyetçi uyanış Arnavutluk'taki bazı ileri gelenler, Katolik ve Ortodoks aydın çevresi ile Güney Arnavutluk'taki büyük Bektaşî tekkeleri tarafından destekleniyordu.¹³⁰ Arnavut aydınlarının siyasi profili incelendiğinde Arnavutlar içerisinde milliyetçi fikirlerin Hıristiyan ve Bektaşî Arnavutlar içerisinde geliştiği söylenebilir. Özellikle ilk kültürel hareketler içerisinde yer alan Naum Vekilharci, Jeronim de Rada, Thimi Mitko, Konstandin Kristofotidhi gibi aydınlar Hıristiyan Arnavutlardı. Diğer yandan Osmanlı Arnavutları içerisinde ilk milliyetçi fikirleri ile öne çıkan Abdül Fraşeri ve Arnavutların ulusal şairi Naim Fraşeri ise Bektaşî idiler.¹³¹

¹²⁸ Çelik, a.g.e.,s. 50

¹²⁹ A.g.e., s. 51

¹³⁰ Avlonyalı Ekrem Bey, a.g.e., s. 162-163

¹³¹ Mustafa Balcı, Necip Karaevli, "Ana Hatları ile Arnavut Edebiyatı", <http://www.pdfqueen.com/pdf/mu/mustafa-balc%C4%B1-cilt-2/>, Mart 2010, s. 19-22

Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan Arnavut aydınlarının tamamı göz önünde bulundurulduğunda Arnavut kimliği üzerinden ittifakla siyasal bir tanımın geliştirildiği pek söylenemez.

Arnavut milli kimliğinin teyidi için ilk çalışmalar Küçük Grameri (1809) hazırlayan Çamerili Arnavut Marko Boçali ve 1827 yılında İncil'i ilk defa Güney Arnavut lehçesine çeviren Korfu'daki Ortodoks Psikopos Gregorius Argjirokastritis gibi Ortodoks Arnavutlar¹³² tarafından yapılmışsa da etkisi cılız kalmıştır. Arnavut milliyetçiliği güçlü bir biçimde ilk olarak Katolik dünyanın merkezi olması nedeniyle Roma İmparatorluğu'ndan beri Katolik Arnavutlarla organik ilişkilerini devam ettiren İtalya'da yaşayan Arnavutlar arasında doğmuştur. İtalya'da yaşayan Katolik Arnavutlardan olan Jeronim de Rada, (1833–34) ilk Arnavut gazetesini¹³³ yayınlamış, Arnavut tarihi, sanatı ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapmış ve İskender bey'in Türklere karşı mücadelesini anlatan lirik şiirler kaleme alarak Arnavutlarda milli bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır.¹³⁴

İtalya dışında Avrupa, Afrika ve Amerika'ya göç eden Arnavut diasporası buldukları ülkelerde dernekler kurmuş ve böylece Arnavutların bağımsızlığını ele alan konular gündeme getirilmiştir. Avrupa'da yaşayan Arnavut diasporası içerisinde Arnavut asıllı Romanya Prensesi Helena Gjika'nın desteğiyle kültürel çalışmalar yapılmış ve Romanya'ya göç etmiş bir Arnavut olan Naum Vekilharci (1797–1846) tarafından Arnavut alfabesinin oluşturulması amacıyla dil ve kültür konularında çalışmalar yapılmıştır.¹³⁵ 1850 yılında Romanya'da Arnavut Kültür Derneği'ni kuran Vekilharci, Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesinin önündeki en büyük engelin dini ağırlıklı Osmanlı eğitim sistemi olduğunu dile getirmiş ve Arnavutça eğitim veren okulların açılması gerektiğini savunmuştur.¹³⁶

¹³² Avlonyalı Ekrem Bey, a.g.e., s 159

¹³³ Robert Elsie, **History of Albanian Literature**, London: İ.B.Tauris, 2005, s. 49

¹³⁴ Çelik, a.g.e.,s. 52

¹³⁵ George Gawrych, **The Crescent and the Eagle, Otoman Rule, İslam and the Albanians 1874–1913**, London: I.B.Tauris, 2006,s. 20

¹³⁶ Nuray Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", Osman Karatay - Bilgehan Gökdağ, **Balkanlar El Kitabı** Cilt I içinde (568–588), Araştırma ve Kültür Vakfı, ANKARA, , s. 572

Yurt dışındaki Arnavut aydınlarından bir diğeri Thimi Mitko'dur. 1820 yılında Korçe'de Yunan asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve Korçe'deki Yunan okulundan mezun olan, Tanzimat Fermanı'na karşı Korçe ve Tepedelen'deki Hristiyan ayaklanmasının liderliğini yapan Thimi Mitko, 1865'te Mısır'a gitmiştir. 1857-60 yılları arasında Arnavut Folkloru üzerine çalışan Mitko, Prizren Birliğı'nin kurulduğı yıl olan 1878'de Arnavut halk şiirleri antolojisini hazırlamıştır.¹³⁷

İngiltere'de eğitim görmüş olan Konstandin Kristoforidhi ise 1864 yılında İstanbul'da bir Arnavut Kültür Derneğı kurmuş, Arnavutça eğitim veren okulların açılması yönünde çalışmalar yürütmüş ve bir Arnavutça alfabe hazırlayarak İncil'i Arnavutçaya çevirmiştir.¹³⁸

1878 Berlin Antlaşması sonrasında Arnavut milliyetçiliğı ivme kazanmış ve Arnavut tarihi, kültürü ve dili ile ilgilenen aydınlar ve yapılan çalışmalar çoğalmıştır. Arnavut toplulukları içerisinde en önemlileri hiç şüphesiz İstanbul'da yaşayanlardı. Bu topluluk içerisinde ise Fraşeri kardeşler ayrı bir konuma sahipti. Arnavutların düşünsel ve siyasal hayatında önemli bir yere sahip olan Fraşeri kardeşler, yaşadıkları dönem içerisinde Arnavutların sorunları ve geleceğı ile yakından ilgilenmişlerdir.

Modern okullarda eğitim görmüş bu üç kardeş (Fraşeri kardeşlerin yanı sıra, İsmail Kemal Bey, Abidin Dino Paşa, George Paşa, Turhan Paşa Ortodoks Arnavutları asimile etmek amacıyla kurulmuş Yunan okulu olan Zosimea lisesinden mezun olmuştur) Kuzey Arnavutluk'taki muhafazakâr Arnavutların aksine ilerici görüşler taşıyorlardı.¹³⁹ Üç kardeş de Osmanlı Meclisinde milletvekili olarak görev yapmıştır. En büyük kardeş olan Abdül Fraşeri Arnavutluk'un özerkliğini savunan bir hareketin düşünsel lideri haline gelmiştir. 1877'de İstanbul'a gelmiş ve Sami Fraşeri ve diğer birçok Arnavut ile birlikte İstanbul'da "Arnavut İslam Cemiyeti" adında Arnavutların haklarını korumak amacıyla bir dernek kurmuştur.¹⁴⁰ Abdül Fraşeri, Prizren Birliğı'nin toplanmasında etkin rol oynamış ve birlik içerisinde muhafazakâr kanat karşısında

¹³⁷ Elsie, a.g.e., s. 49

¹³⁸ Bozboru, a.g.e. s.162

¹³⁹ Gawrych, a.g.e., s. 14

¹⁴⁰ Balci, Mustafa, Necip Karaevli, a.g.m., s. 19

milliyetçi fikirleri ile ön plana çıkmıştır. II. Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilmiş ve İstanbul'da döndükten kısa bir süre sonra 1892 yılında hayatını kaybetmiştir.

Naim Fraşeri ise yazdığı şiirlerle Arnavutların ulusal şairi olmuştur. Naim Fraşeri'nin Arnavutluk ve Bektaşılığı aynı kimlik çatısı altında birleştirmek amacıyla çalışmalar yapmıştır. Arnavut Bektaşilerini Anadolu'daki ana tekkeden koparmaya çalışmış ve Arnavutçayı Bektaşilerin ibadet dili haline getirmeyi amaçlamıştır.¹⁴¹

Fraşeri kardeşlerin en küçüğü Sami Fraşeri ise yayımladığı eserlerle Arnavutlar ve Türkler için çok önemli bir konum işgal etmiştir. Sami Fraşeri başta İstanbul olmak üzere hem yurt içinde hem de yurt dışında Arnavut cemiyetlerinin kurulmasına destek olmuştur. İlber Ortaylı, Sami Fraşeri'nin kişiliğinde ikili bir milliyetçiliği temsil ettiğini, Arnavut ve Türk milliyetçiliğini aynı derecede benimsediği söylerken Arnavutluğun bağımsızlığına inandığını fakat aynı zamanda bir Osmanlı vatanseveri olduğunu belirtmektedir.¹⁴² Sami Fraşeri, kardeşi Naim Bey ile birlikte 1884'te İstanbul'da "Drita" adında Arnavutça ilk dergiyi çıkarmaya başlamış ve modern Arnavut dilinin Arnavutça yazılmış ilk gramerini 1886 yılında yayınlamıştır.¹⁴³

Arnavut milliyetçi hareketine liderlik eden bir diğer önemli Arnavut aydını ve yanı zamanda Osmanlı bürokrati İsmail Kemal Bey'dir¹⁴⁴. Liberal fikirleri ile dikkat çeken İsmail Kemal Bey adem-i merkezîyetçiliği savunuyordu.¹⁴⁵ Yurt dışına çıkarak Avrupa başkentlerinde birçok lobi faaliyeti yürütmüş, bir dönem Arnavut aydınları tarafından bile eleştiriye uğrayan Slav tehlikesi karşısında Arnavut-Yunan dostluğu tezini geliştirmeye çalışmıştır. İsmail Kemal Bey Arnavutların özerkliğini elde etmek amacıyla II. Meşrutiyeti ilan edecek Jön Türk hareketinin içerisinde yer almış ise de

¹⁴¹ Çelik, a.g.e., s. 61

¹⁴² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 237-238

¹⁴³ Çelik, a.g.e., s. 55

¹⁴⁴ İsmail Kemal Bey (16 Ocak 1844-24 Ocak 1919): Kökenleri bir Arnavut feodal ailesine dayanan, Osmanlı bürokrati, liberal ve muhalif bir kimliğe sahip jön Türk aydını, İngiliz yanlısı ve İttihatçı karşıtı bir Arnavut milliyetçisi ve Arnavutluk Devleti'nin kurucusu. Bkz. **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha (çev), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 18

¹⁴⁵ Bartl, a.g.e., s.261

sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümetini en çok eleştiren muhalifler içerisinde yer almıştır.¹⁴⁶

İlk kültürel hareketlerin başladığı dönemi içeren ve Arnavut aydınların Arnavut dili, tarihi ve edebiyatı üzerine çalışmalara yoğunlaştığı 1850–1908 yılları arasını kapsayan dönem Arnavut Rönesans'ı olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁷ 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Arnavut milliyetçiliği fikrini benimsemiş; dil, tarih ve edebiyat çalışmalarında bulunmuş ve Arnavutluğun özerkliğini savunmuş Arnavut aydınlarından söz etmek ve listeyi daha da uzatmak mümkündür.

Özetle bir değerlendirme yapacak olursak; Arnavut milliyetçiliğine öncülük eden Arnavut aydınlarının kimlikleri göz önünde bulundurulduğunda karşımıza başta Katolik ve Ortodoksluk olmak üzere Sünni İslam'ın karşısında Güney Arnavutlukta tutunabilen Bektaşiliğin önemli bir yer işgal ettiğini gözlemleyebiliriz.

Katolik Arnavutlar, Arnavutluğun dağlık kesimlerinde kuzeyli kabileler olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Arnavutlar içerisinde öteden beri Osmanlı ile çatışan bir unsur olmuşlar ve Osmanlı siyasi ve toplumsal sistemi ile uzlaşmamışlardır.

Bektaşilik ise, 1826 tarihinde kanlı bir biçimde yeniçeri teşkilatının kaldırılması sonucu Bektaşi tekkelerinde kapatılması ile yasaklanmıştı. Bu nedenle bir bakıma II. Mahmut'la başlayan ve II. Abdülhamid ile iyice belirginleşen devletin Sünni kimliği karşısında Bektaşilik marjinalleşmiş ve Arnavutlar içerisinde ilk Türk karşıtı eğilim olarak var olmuştur. 19. yüzyılda Bektaşilik özellikle Arnavutluk'ta milli bir yapıya bürünmüştür.

Arnavut milliyetçiliği hareketi içerisinde özellikle alfabe tartışmalarında olduğu gibi Sünni Müslümanlar Arnavutların muhafazakâr kanadı oluştururken, Hıristiyan ve Bektaşi Arnavutlar tam özerklik ve sonrasında bağımsızlık yönünde talepleri dillendiren unsurlar olmuşlardır. Bu çerçevede Arnavut milliyetçiliği bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam (Ortodoks İslam) kimliği karşısında yer alan Hıristiyan ve Bektaşi Arnavutların öncülüğünde gelişmiştir denebilir.

¹⁴⁶ İsmail Kemal Bey, Sommerville Story (ed.), **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha (çev), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 21-37

¹⁴⁷ Çelik, a.g.e., s. 51

2.4.3. 1878 Berlin Kongresi ve Prizren Birliği

Anayasal Parlamenter rejime geçiş tecrubesinin ilk kısa süreli deneyimi esnasında 1876 yılındaki İstanbul Konferansı'nda hazırlanan reform programının Osmanlı Hükümeti tarafından reddedilmesiyle Balkanların kaderini derinden etkileyecek Osmanlı-Rus Savaşı (1877–78) çıkmıştı. Osmanlı'nın yenilgisi ile sonuçlanan savaşın ardından 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Balkanlar ve Arnavutlar ile ilgili alınan kararların başlıcaları; Karadağ, Sırbistan ve Romanya'ya bağımsızlık verilmesi, büyük bir Bulgar Prenslığı'nin kurulması sağlanması ve Arnavut topraklarının bir kısmının Sırbistan ve Karadağ'a bırakılması şeklindeydi. Arnavutların yaşadığı toprakları üzerinde pazarlık yapılması ve bu toprakların başta Karadağ olmak üzere Balkan devletlerine bırakılması Arnavutların büyük bir tepkisine neden olmuştu.¹⁴⁸ Anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hâkimiyetine neredeyse tam anlamıyla son veriliyor ve Balkanlar'da Rusya güçleniyordu, bu her iki sonuçta batılı devletleri endişelendirmiş ve ortaya çıkan uluslararası krizin giderilmesi amacıyla Berlin'de batılı devletler nezdinde bir konferansın düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴⁹

Ayastefanos Antlaşması'nda alınan kararlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutların yaşadıkları toprakları savunamayacağını düşünmelerine ve kendi geleceklerini belirlemeleri düşüncesine yol açmıştır. İstanbul'da bir araya gelen Abdül ve Sami Fraşeri, İşkodralı Vasa Paşa ve Leskovikli Jana Vreto gibi Arnavut aydınlar tarafından *Arnavut Hakları Savunma Komitesi* kurulmuş ve Arnavut aydınların Prizren'de ulusal bir kongre toplamasına karar vermişlerdir.¹⁵⁰

Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların uyum içerisinde yaşadığı bir yer olması ve Berlin Konferansı'na konu olan Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşılmasına

¹⁴⁸ Çelik, a.g.e., s. 66

¹⁴⁹ Sander, a.g.e., s. 251

¹⁵⁰ Bozboru, a.g.e., s. 190

karar verilen toprakların Kuzey Arnavutluk'ta olması ve sorunun yerinde çözülmesi gibi nedenlerle toplantının Prizren'de yapılmasına karar verilmişti.¹⁵¹

Prizren'de toplanan kongreye, Arnavutluğun bütün bölgelerinden temsilciler davet edilmiş ve Berlin Konferansından üç gün önce 10 Haziran 1878'de görüşmelere başlanmıştı. Öncelikli olarak birliğin merkezi yönetim kurulu oluşturulmuş ve 18 maddelik hazırlanan bir kararname ile birliğin hedef ve faaliyetleri belirlenmiştir. Bu program çerçevesinde birliğin örgütlenmesine ilişkin öncelikli maddeler şunlardı:

1- *Prizren, tüm Arnavutluk'ta il ve ilçe merkez idare kurullarının bağlanacağı makam olacaktır,*

2- *İdare Kurulu üyeleri ancak delegelerden oluşacaktır,*

3- *Merkez İdare Kurulunun Arnavutluk'un her yanında şubeleri bulunacak, şube üyeleri bu bölgenin ahalisi tarafından seçilecektir,*

4- *Prizren'de kalacak olan Merkez İdare Kurulu üyeleri dışındaki diğer üyeler derhal kendi bölgelerine dönecekler ve bir an evvel bölgelerinde İttihat şubelerinin teşkili için gayret göstereceklerdir. Bu şubelerde on-on beş gün içinde, askeri birlikler tesis edilecek ve merkezden haber bekleyeceklerdir,*

5- *Kurulacak askeri birliklerin komutan ve subayları halk tarafından seçilecektir. Eli silah tutan bütün Arnavutlar, derhal vatan hizmetine koşacaklar davaya ihanet edenler ise cezalandırılacaktır,*

6- *Bölgelerin ileri gelenleri ve din görevlileri, asker olabilecek Arnavutları derhal merkeze bildirecektir.¹⁵²*

Prizren Birliği, Berlin Konferansına katılacak taraflara Arnavutların gelişmelerden duyduğu rahatsızlıkları ve talepleri içeren muhtıralar göndererek

¹⁵¹ Yücel Yiğit, **Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti**, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8, Fall 2009

¹⁵² Necip Alpan, **Prizren Birliği ve Arnavutlar**, Ankara, 1978, s. 50-51

*uluslararası kamuoyu tarafından Arnavutlarında bir millet olarak tanınmasını talep etmişlerdi.*¹⁵³

13 Haziran 1878 tarihinde toplanan Berlin Kongresi ile Ayastefenos Antlaşması ile yaratılan Büyük Bulgaristan ikiye bölünerek, özerk bir Doğu Rumeli Vilayeti oluşturulmasına karar verilmiş ve bu vilayet Bulgarların kontrolüne bırakılırken ve Makedonya Osmanlı idaresinde bırakılmıştı. Avusturya- Macaristan Bosna-Hersek’i işgali kabul edilmiş ve Novi Pazar sancağının ise sadece yönetmesi kararlaştırılmıştı. Sırbistan, Karadağ ve Romanya’nın bağımsızlıkları ve Arnavut topraklarının Karadağ’a verilmesi ve Kars, Ardıhan ve Batum’un Rusya’ya ilhakı aynen kabul edilmişti.¹⁵⁴

Arnavutlar aleyhine alınan kararların Berlin Kongresi’nde de değişmemesi ve gelecek süreçte merkezi hükümetin bu kararları uygulamak yönündeki adımları Arnavutlar ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiyi daha da bozmuştur.

Prizren Birliği’nin kuruluş aşamasında merkezi hükümetin desteğini aldığı hatta İşkodralı Vasa Paşa’nın saraydan aldığı talimat doğrultusunda birlik kurma çalışmalarının başlatıldığı ifade edilmektedir. Güneyli Arnavutların itirazlarının aksine ilk toplantıya Boşnak ve Türk olan Müslüman unsurlar Kuzeyli muhafazakâr Arnavutlar tarafından sarayın telkini ile çağrılarak, birliğin içerisindeki Arnavut milliyetçisi kanadın gölgelenmesi ve Prizren Birliği’nin genel hatları ile bir Müslüman protestosu olarak algılanması hedeflenmiştir.¹⁵⁵ Prizren Birliği, Müslüman muhafazakâr temsilciler ile Abdül Fraşeri gibi milliyetçi fikirleri olan tam özerklik yanlısı politikayı savunan iki kanadın temsilcilerinden oluşmaktaydı. Birliğin İstanbul hükümeti ile dostane ilişkiler sürdürmek ve karşılıklı anlaşmaya varmayı hedefleyen kurucuları ve ilk liderleri yerlerini, daha keskin görüşlere sahip, merkezi hükümetin onayını almadan planladıkları milli programı hayata geçirmeyi düşünen başka bir gruba bırakmak zorunda kalmışlardı.¹⁵⁶ Özellikle Abdül Fraşeri’nin milliyetçi fikirlere daha eğilimli Güney Arnavutluk’taki

¹⁵³ Nevila Pahumi, The Consolidation of Albanian Nationalism: The League of Prizren 1878-1881, **History Honors Thesis University of Michigan**, http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/55462/1/pahumi_history_honors_thesis_2007.pdf, Mart 2010, s. 35

¹⁵⁴ Sander, a.g.e., 252

¹⁵⁵ Çelik, a.g.e., s. 67

¹⁵⁶ Avlonyalı Ekrem Bey, a.g.e., s 170

Bektaşî Tekkesi babası Alush Fraşeri'nin desteğini alması ve Karadağ'dan gelen Katolik Arnavutların desteği ile cemiyet kabuk değiştirmiş ve Prizren Birliği içerisindeki muhafazakâr kanat tasfiye edilerek, milliyetçi fikirler taşıyan Arnavut aydınlar ön plana çıkmıştır.¹⁵⁷

Arnavut milliyetçi liderleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun batılı devletlerle çatışan çıkarları çerçevesinde oluşturulmuş Avrupa güç dengesi içerisindeki hassas konumlarını ve İmparatorluğun parçalanması halinde siyasal birliğini sağlayamamış olmaları ve aralarındaki dinsel bölünmüşlük nedeniyle Arnavutların yaşadıkları bölgelerin yabancı devletler arasında paylaşılacağını fark etmişlerdi. Bu nedenle Arnavut birliğini sağlamak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde kalarak, özerklik için mücadele vermeye başladılar. Prizren Birliği, Berlin kongresinde yabancı devletlere verilen toprakları silahlı bir mücadele ile savunmak için askeri ve Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Arnavutların özerk bir konum elde edebilmesi için siyasi bir faaliyet içerisinde olmuştur.¹⁵⁸

Berlin kongresi kararları doğrultusunda bazı Arnavut yerleşimlerinin Karadağ'a sorunsuz bir biçimde teslim edilmesi amacıyla Arnavutları ikna etmek için Prizren'e II. Abdülhamit tarafından gönderilen Osmanlı delegesi Mareşal Mehmet Ali Paşa'nın bazı Arnavut isyancılar tarafından öldürülmesi Birlik ile Babıâli arasının açılmasına neden olmuştur.¹⁵⁹ Yaşanan bu olayın ardından muhafazakâr kanat karşısında milliyetçi kanadın ağırlığı artmış ve Birlik tarafından bir program kaleme almıştır. Babıâli'ye sunulmak üzere alınan bu programda, Arnavutların yaşadığı bu bölgenin Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun en sağlam kalesi olduğu ve Arnavutların ırk ve din olarak ortadan kaldırılmasının planlandığı ve bu durumun devlete büyük bir zarar vereceği ifade edilerek, Arnavutların geleceğinin güvence altına alınması için kararlar alınması gerektiği savunulmuştur.¹⁶⁰

Bu tarihten itibaren Prizren Birliği'nin 1881 yılında ortadan kaldırılıncaya kadar merkezi hükümetten talepleri: Arnavutların yaşadığı bütün bölgelerin bir vilayet

¹⁵⁷ Yiğit, a.g.m., s. 2473

¹⁵⁸ Bozbora, a.g.e., s. 194

¹⁵⁹ Pahumi, a.g.t., s. 63-64

¹⁶⁰ Bozbora, a.g.e., s. 196

altında birleştirilmesi,¹⁶¹ Arnavut memurların atanması, Arnavutça eğitim veren okulların açılması, vilayetten toplanan vergilerin bu bölge için harcanması, Arnavutlar tarafından oluşturulacak bir Meclisin seçilmesi ve tüm dinlere özgürlük tanınması şeklinde özetlenebilir.¹⁶²

Merkezi hükümet, Karadağ'a bırakılacak topraklar hususunda Arnavutları ikna edememişti. Hoti ve Gruda yörelerinin Karadağ'a teslim kararının alınması ve Ülgin'in Osmanlı kuvvetlerince Arnavutların silahlı direnişi kırılarak, Karadağ'a teslim edilmesi Arnavutlar arasında büyük bir üzüntü yaratmıştır.¹⁶³ Bunun üzerine Birlik tarafından yinelenen özerklik talebini II. Abdülhamit tarafından dikkate alınmamıştır. Osmanlı yönetimine karşı harekete geçmeyi planlayan ve 1881 yılı başında 20 bin kişilik askeri bir güç oluşturan ve kendisini "Geçici Arnavut Hükümeti" olarak ilan eden Prizren Birliği'ne karşı Mart 1881 tarihinde II. Abdülhamit'in emri ile Derviş Paşa komutasında başlatılan askeri harekâtla Birliğe son verilmiş ve milliyetçi liderler sürgüne gönderilmiştir.¹⁶⁴

Prizren Birliği, Arnavut milliyetçi hareketinin en önemli aşamalarından birisi olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁵ Prizren Birliği Arnavutlar açısından ilk ciddi özerklik girişimi olduğu gibi aynı zamanda Arnavut varlığını Avrupa ve Osmanlı yönetimine göstermesi nedeniyle de Arnavut milliyetçiliğinde bir dönem noktası olmuştur. Arnavutlar, Prizren Birliği ile ilk kez siyasi bir bütünlük oluşturmuş ve Arnavut milli kimliği ile varlıklarını kabul ettirmek amacıyla yoğun bir politik uğraş vermişlerdir.¹⁶⁶

2.4.4. Prizren Birliği Sonrası Arnavutların Durumu

Prizren Birliği'nin 1881 yılında etkisizleştirilmesinden II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908'e kadar ki geçen 30 yıla yakın geçen süre zarfı içerisinde Arnavut

¹⁶¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti**, İstanbul, 2007, s. 31

¹⁶² Avlonyalı Ekrem Bey, a.g.e., s. 168

¹⁶³ Bozboru, a.g.e., s. 201-202

¹⁶⁴ Yiğit, a.g.m., s. 2476

¹⁶⁵ Robert Elsie, **Writing In Light**, Pristine: Arbi and ATV, 2007, s. 191

¹⁶⁶ Çelik, a.g.e., s. 66-75

milliyetçiliğinin hız kestiği ve zaman zamanda ivme kazandığı dönemler yaşanmıştır. Prizren Birliği'nin örgütlediği silahlı direnişin Derviş Paşa tarafından bastırılması sonrasında Arnavutlar ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkinin daha da kötüye gitmesi engellemek amacıyla II. Abdülhamit bölgeye yönelik olarak hassas bir politika izlemiştir. Özellikle vergi ve askerlik konularında bazı serbestlikler tanınmış ve yerel Arnavut beyleri arasındaki çalışmalara karışmaktan sakınılmıştır. II. Abdülhamit aynı zamanda Arnavut beylerine ve kontrol altına alınamayan Arnavutlara rütbe ve makam vererek yanında tutmaya çalışmıştır.¹⁶⁷

1893'e gelindiğinde Bulgaristan'ın çete faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan Makedonya sorunu Makedonya vilayeti içerisinde yer alan Kosovalı Arnavutların geleceğini de yakinen ilgilendirmekteydi. Arnavutlar gelişmelerden duydukları hoşnutsuzlukları Prizren Birliği'ni canlandırmaya dönük girişimlerde bulunarak göstermişlerdi. Arnavut milliyetçisi aydınlar Avrupa şehirlerinde ve 1896'da Manastır'da, 1897'de ve 1899'da İpek bir araya gelmiş ve "besa" imzalanmış ama özerklik konusunda yeni bir adım atılmamıştır. II. Abdülhamit Prizren Birliği'nin dağıtılmasının akabinde Arnavutluk bölgesinde Bektaşî Tekkelerine Nakşî şeyhlerin atanması, İşkodra dini okulların açılması gibi uygulamalarla, milliyetçi etkiyi zayıflatmak amacıyla Arnavutluk'ta dini eğilimleri güçlendirecek girişimlerde bulunmuştur.¹⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün imparatorluk coğrafyasında olduğu gibi statükoyu korumaya dönük politikaları nedeniyle Arnavut siyasi taleplerini başarıya ulaşması çok uzak görünüyordu. Bu nedenle Arnavut aydınları bu dönemde Arnavut kültürü, ulusal eğitim, ulusal alfabe gibi konulara yönelmişlerdi.

Bulgaristan'ın Makedonya'da artan çete faaliyetleri bölgede Bulgar karşıtı Yunancılık, Sırpçılık ve Romencilik hareketlerini başlatırken bu çete faaliyetlerinden en çok zarar görenler Müslümanlardı. Arnavutlar Makedonya Vilayeti içerisinde kalan başta Kosova olmak üzere Arnavut bölgelerinin Bulgar çetelerinin faaliyetleri

¹⁶⁷ Çelik, a.g.e., s. 75

¹⁶⁸ Bozbora, a.g.e., s.216

karşısında savunmasız kalmasından endişe ediyorlardı.¹⁶⁹ Makedonya'daki milliyetçi hareketlerin artması karşısında Avusturya ve Rusya bölgede reformlar yapılması için Babiâli'ye baskı yapmış ve bunun sonucunda II. Abdülhamit 1902 yılında Rumeli vilayetleri hakkında talimat reform programı hazırlayarak uygulamaya koymuştur. Reform paketi karma kolluk gücünün, eğitim ve yargı konularında yapılan düzenlemeler Müslüman ve Hıristiyan unsurları olduğu gibi Batılı devletleri de memnun etmemiştir. Kolluk güçlerinin ıslahı için yabancı general görevlendirilmesi, genel af, Hıristiyanların devlet memurluğa getirilmesi gibi maddeleri içeren 1903 tarihli Mürtzeg Programı II. Abdülhamit tarafından kabul edilmiş ve bu Müslüman Arnavutların tepkisini toplamıştır.¹⁷⁰

Makedonya'da yaşanan sorunlar aynı zamanda II. Abdülhamit iktidarına son verecek bir hareketinde doğmasına neden olmuştur. Hıristiyan ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin örgütlendiği ve eğitim ve kültür faaliyetlerin canlı olduğu bir atmosferde Türk unsurlarda örgütlü bir faaliyet içerisine girmişlerdi. Makedonya'daki Türkler tarafından kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkiye geçmiş ve Anayasal bir rejimin kurulması amacıyla II. Abdülhamit yönetiminin devrilmesi için silahlı bir mücadeleye girilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷¹ Cemiyet amaçlarına ulaşabilmek için örgütlenmesini yaygınlaştırmış ve 1908 yılına gelindiğinde Resneli Niyazi Bey örneğinde olduğu gibi bazı askerlerin dağa çıkması ve Firzovik'te Arnavutların Hıristiyan misyonerlere yönelik infialinin İTC üyeleri tarafından merkezi hükümet aleyhine başarı ile manipüle edilmesi ile 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.¹⁷²

2.4.5. İttihat Terakki Hükümeti ve Merkezileşme Politikaları

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) iktidarı ele geçirmesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal hayat içerisinde yeni bir dönemin başlangıcına neden

¹⁶⁹ Murat M. Hatipoğlu, "1897 Osmanlı-Yunan Harbi ve Yunanistan'ın Makedonya Politikası (1897-1913)", Güler Eren (ed.) **OA**, Cilt 2 içinde (306-313), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 309

¹⁷⁰ Bozboru, a.g.e., s.233-234

¹⁷¹ A.g.e., s. 236

¹⁷² Sönmez, a.g.e, s. 87

olmuştur. 1889'da İstanbul'daki Askeri Tıp Okulu öğrencilerinde oluşan bir grup öğrenci tarafından II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi amacıyla kurulan ihtilalci gizli örgüt, İTC'nin ilk nüvesi olup, örgüt İbrahim Temo¹⁷³, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşid adlı öğrenciler tarafından kurulmuştur.¹⁷⁴ I. Meşrutiyet sonrasında Abdülhamit'in baskı politikalarına tepki olarak doğan Jön Türk hareketi içerisinde aktif bir biçimde görev alan Arnavutlar bulunuyordu. II. Abdülhamit rejimine karşı olanların başında Prens Sabahattin, Arnavut gruplar, Arap Milli Komitesi ve Ermeni İhtilal Cemiyetleri bulunuyordu.¹⁷⁵ Bu nedenle 1889'dan başlayarak II. Meşrutiyetin ilan edileceği 1908 yılına kadar geçen süre zarfında cemiyet bir dönem güç kaybetmesine rağmen yeniden toparlanma imkânı bulmuştur. Özellikle Avrupa'daki Jön Türklerin Abdülhamit karşıtlığından vazgeçmeleri ve uzlaşma yoluna gitmeleri II. Abdülhamit muhalifi olarak ortaya çıkan hareketin hızını kesmiştir.¹⁷⁶ Cemiyetin bu tarihten sonra yeniden güçlü bir muhalefetin merkezi haline gelmesi için Osmanlı liberal çevrelerinin hareketi siyasi nedenlerle desteklemesi nedeniyle 1899 yılında yurtdışında cemiyet yeniden canlanmış ve 1906'da ise yurt içinde yeniden güç kazanmaya başlamıştı.¹⁷⁷

Jön Türklerin imparatorluk içerisinde muhalif bir hareket olarak ortaya çıkmasının ardından hareketin politik güç temerküz etme süreci, diğer etnik ve dini, siyasi muhalif gruplarla ilişkiye geçmesi ile olmuştur. II. Abdülhamit iktidarına son verilmesi amacıyla başta Arnavut unsurlar olmak üzere, Arap ve Ermenilerle de temas kurmuş ve bütün muhalif unsurları barındıran II. Abdülhamit'e karşı bir muhalefet ittifakı oluşturmayı amaçlamıştır. Jön Türk hareketi, II. Abdülhamit muhalifliğinin ortak paydası dışında yöntem ve amaçlar noktasında pek çok fikir ayrılığını bünyesinde barındırıyordu. 1902 yılındaki I. Jön Türk Kongresinde Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Bey gibi II. Abdülhamit iktidarının sadece propaganda yolu ile devrilemeyeceği,

¹⁷³ İbrahim Temo (1865–1945) Makedonya Struga'da dünyaya geldi, Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'nde okudu ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kaydoduldu. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Arnavut ileri gelenleri ile temas kurmuş ve Mekteb-i Tıbbiye çevresinde yaygın olan Darwinist ve biyolojik materyalist hareketlerden etkilenmiş ve Abdülhamit muhalifi hareket içerisinde yer almış ve öğrenciliği sırasında gizli İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'ni kurmuştur (1889). Muhalif tavırları sebebiyle yurt dışına kaçmış (1895), Meşrutiyet'in ilanı üzerine yeniden İstanbul'a dönmüş ve kısa bir süre sonra İttihatçılarla yolları ayrılan Temo tekrar Romanya'ya gitmiştir. Bkz. **İA**, Cilt 21 Ankara: TDV Yayınları, 2000, s. 355

¹⁷⁴ Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, İstanbul: Sander Yayınları, 1982, s. 30–31

¹⁷⁵ Çelik, a.g.e., 89

¹⁷⁶ Ramsaur, a.g.e., s. 63-68

¹⁷⁷ Sönmez, a.g.e., s.78

askeri bir müdahaleye (darbe) ihtiyaç duyulduğunu savunanların yanı sıra, yabancı ülkelerin müdahalelerini davet etmeyi de dile getiren Ermeni üyelerin fikirleri tartışılmıştır. Yaşanan bu tartışmalar Jön Türk hareketi içerisinde kesin bir bölünmeye sebep olmuş, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak Ahmet Rıza Bey¹⁷⁸ grubu propaganda yolu ile muhalefete devam kararı alırken, Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Bey olası bir ihtilal için destek arayışını sürdürmüştür. Ahmet Rıza Bey başkanlığındaki “İttihat ve Terakki Cemiyeti” 1906 yılında örgütlenmesini yeniden düzenlemiş ve cemiyet ihtilalci bir yönelim sergilediği gibi, Türk milliyetçisi bir nitelik de kazanmaya başlamıştır.¹⁷⁹ 1907 yılında Selanik’te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuş ve gizlilik içerisinde özellikle ordu içerisinde yayılmaya başlamıştı. Arnavut bölgelerinde de örgütlenmeye çalışan cemiyet içerisinde pek çok Arnavut’ta bulunmakta, özellikle bazı yerlerde Arnavut Başkim Kulüpleri ile cemiyetin örgütlenmesi aynı kişilerden oluşmaktaydı. Hareket, Arnavut milliyetçi hareketi içerisinde önemli bir konumu olan Bektaşilerin desteği alınmıştı. -Ahmet Rıza Bey ve Talat Bey Bektaşi idi- İTC cemiyeti kısa süre ülke içerisinde örgütlenirken Prens Sabahattin grubu bu konu da başarılı olamamış ve İTC lider bir konuma yükselmiştir.¹⁸⁰

II. Abdülhamit’e yapılan başarısız suikast girişimi ve hastalığının geçmiş olması, 1905’te Rusya’da, 1906’da İran’da meşruti bir rejimin kurulması II. Abdülhamit muhaliflerini bir araya getirmiş ve 1907 yılında Paris’te II. Jön Türk Kongresi yapılmıştı. İTC, devletin içerisine düştüğü krizden çıkmanın ve imparatorluk çatısındaki etnik unsurların bir arada tutulmasının yolunun, II. Abdülhamit’in tasfiye edilerek, meşruti bir rejimin kurulmasında görmekteydi ve Selanik’te subayların cemiyete katılması ile birlikte yöntem olarak da ihtilalci bir nitelik kazanmıştı. 1906 ve 1907 Anadolu vergi ve yöneticilerin yozlaşması ile ayaklanmalar yaşanmış ve İTC tarafından

¹⁷⁸ “Annesi Avusturyalı, babası ise İngilizseverliğinden ötürü İngiliz Ali Bey olarak bilinen Ahmet Rıza Bey (1859-1930), kısmen Paris’te olmak üzere liberal bir eğitim görmüş, Fransızca’yı bir Fransız kadar iyi konuşan bir Türk’tü.” Bkz. **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, İstanbul: Sander Yayınları, 1982, s. 38, Pozitivizm düşüncesinde etkilenmiş olan Ahmet Rıza Bey; 1895 yılında Türkçe ve Fransızca Meşveret dergisini çıkarmış, 1902 yılındaki I. Jön Türk Kongresinde millici kanat içerisinde yer almıştır. 1908’e dek Abdülhamit karşıtı tavrını devam ettiren nadir Jön Türk liderlerinden olan Ahmet Rıza Bey, Anayasa’nın ilanı ile İstanbul’a dönmüş kısa bir süre Meclis-i Mebusan Başkanlığını yürütmüş ve bu süreçte cemiyet üzerindeki etkisi azalmıştır. Bkz. **Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul: İletişim, 2004, s.120–123

¹⁷⁹ Sönmez, a.g.e., s.80–81

¹⁸⁰ Sönmez, a.g.e., s.83

da halkın ayaklanmaya teşvik edildiği, özellikle II. Meşrutiyetin ilanı ile sonuçlanan Firzovik Olayı bunun en önemli örneğini oluşturmaktadır.¹⁸¹

1908 yılına gelindiğinde Resneli Niyazi Bey örneğinde olduğu gibi bazı askerlerin dağa çıkması ve Firzovik'te Arnavutların Hıristiyan misyonerlere yönelik infialinin İTC üyeleri tarafından Merkezi hükümet aleyhine başarı ile manipüle edilmesi ile 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve Kanunu Esasi'ye yeniden yürürlüğe konulmuştur.¹⁸²

Arnavutlar ile İttihatçıları işbirliğine teşvik eden önemli hususlar vardı. Makedonya meselesinin özerklikle sonuçlanması, Makedonya'nın Arnavutların yaşadığı bölgeler olması ve İTC ana teşkilatlandığı merkez konumunda olması nedeniyle Arnavut ve İttihatçıları birbirine yaklaşıyordu.¹⁸³ Aynı zamanda Arnavutlar, bağımsız bir Arnavutluk kurmak için meşruti rejimin monarşist yapıdan daha fazla özgürlük sağlayacağını ve bu amaçla hızla örgütlenebilecekleri bir ortam yaratacağını düşünüyorlardı. İttihatçılar ise bir hükümet darbesinin yapılabilmesinin Arnavut ileri gelenlerinin ve silahlı Arnavutlarında cemiyete kazandırılması ile mümkün olduğunu düşünüyorlardı. Bu neden İTC, Arnavutlara 1850'dan başlayarak talep ettikleri bazı kültürel hak taleplerinin karşılanacağına dair sözlerde vermişlerdi.¹⁸⁴

Temelde ise İttihatçıların hedefleri ile Arnavutların hedefleri birbirine neredeyse tamamen zıttı. İttihatçılar imparatorluğun kurtulması için güçlü bir merkezileşme politikası uygulamayı ve Osmanlılık ve İslamcılık kimlikleri altında bir Türkleştirme politikasına yönelecekken, Arnavutlar ise daha fazla merkezileşme ve bütünleşmeden ziyade bağımsızlığı sağlayacak özerklik ve kültürel hak taleplerini yoğun bir biçimde talep edeceklerdi.¹⁸⁵ Yine de meşrutiyetin ilk yılı geniş bir özgürlük sağlamış, Arnavutlar kulüpler kurmuş ve gazeteler yayınlamıştı.¹⁸⁶

¹⁸¹ A.g.e., s. 84

¹⁸² Gazmend Shpuza, "Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi", Güler Eren (ed.) **OA** Cilt 2 içinde (465-473), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 469

¹⁸³ Bozboru, a.g.e., s. 235

¹⁸⁴ Çelik, a.g.e., s. 104

¹⁸⁵ A.g.e., s. 105

¹⁸⁶ Pamuhi, a.g.t., s. 88

1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İTC iktidarın sorumluluğunu üstlenecek bir biçimde doğrudan iktidara gelmedi. Osmanlı bürokrasi ve siyaseti içerisinde yer alan saygın ve güvendikleri kişilere (Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa ve Sait Paşa) kurdurdukları hükümetler vasıtasıyla iktidarı ellerinde tuttular.

1908 yılında yapılan seçimlere kadar İttihatçılar ve Arnavutlar arasındaki ilişki olumlu bir biçimde gelişmiş fakat bu tarihten itibaren özellikle İttihatçıların Türk olmayan milletvekillerinin tepkilerinden çekinmeleri nedeniyle, seçim bölgelerinde yapılan düzenlemelerle Arnavutların seçilmelerine engel olmaya çalışmıştır. Özellikle Arnavut Milliyetçilerinin ileri gelenlerinden olan ve yabancı devletlerle Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde temaslar kurduğu düşünülen İsmail Kemal Bey'in seçimleri kazanmaması için yoğun uğraşlar verilmiş fakat başarılı olunamamıştır.¹⁸⁷ Seçimler sonrasında 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'daki milletvekillerinin (275 kişi) dağılımı; 142'si Türk, 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Ermeni, 5'i Musevi, 3'ü Sırp, 1'i Ulah'tı. Türk olmayan milletvekilleri Osmanlı mebusu olmaktan çok, etnik bir kimliğin ve geldikleri bölgelerin temsilcileri olarak hareket etmişler, İTC'nin uyguladığı politikalar ile çatışmaya başlamıştır.¹⁸⁸ Arnavutlar İTC'nin çalışmalarına rağmen Meclise 25 milletvekili göndermeyi başarmıştır.

İttihatçılar ve Arnavutların ilişkisi temelde her iki kanadında gizli bir ajandasının ve meşrutiyet yönetiminden farklı beklentileri olması nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Başta itttihatçılarla birlikte hareket etmiş olan Arnavut aydınlar (İbrahim Temo, Necip Draga, Mithat Fraşeri, Şahin Kolonya vb) İttihatçı hareketin içerisinde yer almış, beklentileri karşılanamayınca, Prens Sabahattin grubu ile başta İsmail Kemal Bey olmak üzere temasa geçmiş ve bu durum İTC ile aralarının açılmasına neden olmuştur.¹⁸⁹

İttihat ve Terakki Cemiyet'inin tekelci ve istibdadı çağrıştırır gizlilik politikaları ve ordunun siyasete müdahalesi, cemiyete yönelik muhalefetin vatan hainliği olarak değerlendirilmesi ve Türkçenin Müslüman unsurlar için resmi dil olarak kabul edilmesi ve merkezileşme politikaları kapsamında vergi, askerlik gibi konuların

¹⁸⁷ A.g.e., s.111-112

¹⁸⁸ Sönmez, a.g.e., s. 108

¹⁸⁹ Shpuza, a.g.m., s. 469

geleneksel ayrıcalıklara son vermesi nedeniyle Arnavutların muhalefetine neden olmuştu.¹⁹⁰

İTC'nin politikalarının Arnavutlar tarafından eleştirilmesi, Meclisteki taraflar arasındaki fikir ayrılıklarını daha da belirginleştirmiş ve Prens Sabahattin tarafından kurulan ve adem-i merkezîyetçi bir program benimseyen Ahrar Fırkası, Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni farklı dini ve etnik grupların toplandığı, İTC karşıtı unsurların birleştiği bir parti olarak, muhalefet merkezi halini almıştı.¹⁹¹

Her geçen gün iktidardaki etkinliğini yitiren ve iktidarı yasal yollarla elde edemeyeceğini anlayan muhalefet, ordudan atılmış alaylı subaylar, yeni rejimden beklentileri karşılanmayanlar, medreseliler Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Bey tarafından İTC hükümetine karşı organize edilmeye çalışılmıştır. İsmail Kemal Bey adem-i merkezîyetçi programı nedeniyle Ahrar Fırkası'nın iktidara gelmesinin Arnavut bağımsızlığının sağlanmasında önemli bir katkı sağlayacağını düşünmekteydi ve bu nedenle 31 Mart İsyanı'nın tertip edilmesinde aktif bir rol oynamıştı.¹⁹²

İTC'ye karşı çok kısa denilebilecek bir süre zarfında Mecliste hızla büyük bir muhalefetin oluşmasının ardından, İTC kontrolündeki hükümetin iktidardan düşürülmesi amacıyla 13 Nisan 1909'da Türk siyasi tarihine 31 Mart vakası olarak geçen ayaklanma başlamış ve Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun müdahalesi ile ayaklanma bastırılmıştı. Ayaklanmayı Ahrar Fırkası, başta Arnavut milliyetçileri olmak üzere diğer muhaliflerin, İTC karşıtı ve meşrutiyet yanlısı bir hareket olarak başlatıldığı fakat alaylı ve düşük rütbeli askerlerin, ulema ve medreselilerin katılımı ile ayaklanmanın meşrutiyet karşıtı bir harekete dönüştüğü savunulmaktadır.¹⁹³

31 Mart İsyanı'nın bastırılmasının ardından II. Abdülhamit tahttan indirilmiş, meşrutiyet rejiminin kazanımları olan bireysel hak ve özgürlükler yasaklanmış ve 1912 Temmuzuna kadar sürecek bir sıkıyönetim ilan edilmişti.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Sönmez, a.g.e., s. 113

¹⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler** Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 177-178

¹⁹² Çelik, a.g.e., s. 150

¹⁹³ Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, Ankara: İmge Yayınları, 1994, s. 229-298

¹⁹⁴ Kutlu, a.g.e., s. 274

2.4.6. Arnavut Başkan Kulüpleri ve Arnavut Gizli Komiteleri

Meşrutiyetin ilanının ardından Arnavut aydın ve milliyetçileri, ulusal amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla anayasal rejimin getirdiği özgürlük ortamında resmi Arnavut kulüplerinin yanı sıra siyasal hedeflerine ulaşmak içinde gizli komiteler kurmuşlardı. Meşrutiyetin ilanını takip eden 6 ay içerisinde Arnavutların yaşadığı şehirlerde görünürde kültürel faaliyetlerde bulunmak amacıyla fakat gizli gündem olarak politik faaliyetleri yürütmek üzere kulüpler açılmıştır. İlk olarak Ağustos 1908 tarihinde Manastır, İstanbul Başkan kulüpleri akabinde Eylül 1908’de Selanik Kulübü kurulmuştur. 1908 yılının sonuna gelindiğinde Elbasan, Görice, Starova, İstanbul, İşkodra, Üsküp, Yanya, Berat ve Filat dâhil olmak üzere 20 adet Arnavut Başkan Kulübü kurulmuştu.¹⁹⁵ Manastır ve İstanbul’da kurulan kulüpler Arnavut milli hareketi içerisinde daha etkin olmuştur. Bartl *“İlk on ay içerisinde Arnavutluk’ta 66 kültürel ve politik faaliyet yürüten kulüp kurulmuş, 4 defa Milli Kongre terpitlenmiş, 24 akşam okulu ve 34 ilkokul açılmıştır. Ayrıca Arnavutça eser basabilen matbaalar kurulduğunu”* belirtmektedir.¹⁹⁶

Merkezi bir konumu olması sebebiyle Manastır Kulübü Arnavutça kitap ve gazete yayınlamanın yanı sıra Alfabe sorunun çözülmesi yönünde çalışmaları tertiplemişti. İTC, Arnavut Kulüpleri faaliyetlerine engel olamamış fakat kontrol altında tutmak için çaba göstermiştir.

1909 yılına gelindiğinde Arnavut Kulüplerinin İTC sıkı denetimi altında tutulması milliyetçi faaliyetlerin yürütülmesine engel olduğu için gizli komiteler oluşturulmuştu. Gizli cemiyetler ilk olarak Avlonya, daha sonra Manastır ve İstanbul Başkan Kulüplerinin örgütlemesi sonucu Manastır’da kurulmuştu. Arnavut bilincini geliştirmeyi ve beklenmedik bir durum karşısında Arnavut birliğini oluşturmayı

¹⁹⁵ Sönmez, a.g.e., s. 95

¹⁹⁶ Bartl, a.g.e., s. 276

hedefleyen komiteler, Arnavutlar arasındaki dini bölünmüşlüğün ortadan kaldırılması için faaliyet yürütmüştür.¹⁹⁷

Arnavut Başkim kulüplerinin girişimi ile muhafazakâr Arnavutların tepkisini çekse de Arnavutça eğitim veren okullar açılmıştı. Arnavutlar arasında kullanılan çok sayıda alfabenin mevcut oluşu Arnavutça eğitimin verilmesini engelleyen hususlardan birisi idi ve Arnavut aydınları bu engelin farkındaydılar. Kasım 1908 tarihinde gerçekleştirilen Manastır Kongresinde bu konu da ele alınmış ve yapılan çalışmalar sonucunda geçici olarak Latin alfabesi ile İstanbul alfabesinin kullanılması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁸ Osmanlı ittifadını bozan Osmanlı alfabesi dışında başka bir alfabenin Arnavutlar arasında kabul edilmesi İTC ile Arnavut aydınlar arasındaki çatışmaları daha da açığa çıkarmıştı.

31 Mart İsyanı'nın ardından ilan edilen sıkıyönetim ile birlikte İTC katı bir merkezileşme politikasını uygulamaya koymuştur. Çıkarılan Cemiyetler ve Çeteler Kanunu ile birlikte etnik unvanlarla ve ayrılıkçı söylem benimseyen cemiyetlerin kurulması yasaklanırken, Çete kanunu ile de sivil halkın silah taşınması yasaklanıyor ve çete faaliyetlerine katılanlara ağır cezalar getiriliyordu.¹⁹⁹ Diğer yandan Arnavut aydınlar Latin alfabesine geçilmesi yönündeki ısrarı, İTC tarafından Arnavutların imparatorluktan ayrılışını hızlandıracağını düşünüyor ve muhafazakâr Arnavutlara yönelik propaganda faaliyetleri ile bu girişimi engellemeye çalışıyordu.²⁰⁰ 1910 yılına geldiğinde güç kullanma yolu seçen İTC, Arnavut Başkim Kulüplerini ve Arnavutça eğitim veren okulları kapatmış, Arnavut gazetelerinin ve Arnavutça eser yayımlayan yayınevlerini yasaklamış, Arnavutça eğitimi devlet okulları programından çıkarmıştır.²⁰¹

Bu süreçte Meclisteki Arnavut mebuslar Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve sonrasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası saflarında yer alarak siyasal mücadeleye devam etmişler ve İTC hükümetinin uygulamalarına dair şikâyetlerini dile getirmişlerdir.²⁰²

¹⁹⁷ Sönmez, a.g.e., s 93-99

¹⁹⁸ Bartl, a.g.e., s. 278

¹⁹⁹ Sönmez, a.g.e., s. 134-135

²⁰⁰ Bartl, a.g.e., s. 292

²⁰¹ Sönmez, a.g.e., s. 134

²⁰² Çelik, a.g.e, s. 131-137

Arnavut bölgelerinde çıkan isyanlara karşı sert askeri müdahaleler, hükümet memurlarının halka karşı keyfi tutumları, çeteler kanuna ilişkin uygulamalar, vergi, okul ve yolların yetersizliği gibi konular Meclis gündemine taşınmıştır. İTC artan muhalefeti önlemek amacıyla Aralık 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan dağıtmıştı. Meclisin dağıtılmasının ardından erken tarihe “sopalı seçim” olarak da geçen ilk erken seçim gerçekleştirilmiştir. İTC, 1908 seçimleri sırasında muhalif unsurların meclise gelmesini engellemeye yönelik girişimleri daha katı bir biçimde uygulanmış ve Arnavut bölgelerinde seçim esnasındaki uygulamalar Arnavutlar ve İttihatçılar arasındaki ayrılığı daha da derinleştirmiştir. İTC bütün engelleme girişimlerine rağmen 17 Arnavut Meclise girmeyi başarmıştır. Fakat 1909’da başlayan ve özellikle 1912’de genel bir nitelik kazanan Arnavut isyanı ile birlikte Arnavut bağımsızlığına giden süreç hızlanmıştır.²⁰³

2.4.7. Arnavut İsyanları ve Arnavutluk’un Bağımsızlığının İlanı

İTC’nin iktidarda olduğu dönemde 1909 yılından başlayarak, dört yıl boyunca Arnavutluk bölgesinde isyanlar durmamıştır. İTC hükümetlerinin merkezileşme uygulamaları ve bu süreçte zaman zaman verdikleri bazı ödünler veya sert önlemler homojen olmayan Arnavutlar içerisinde farklı grupların tepkisine yol açmış ve bu tepkiler zamanla Osmanlı merkezi idaresine karşı isyanlara dönüşmüştür. Bu çerçevede isyanlar öncelikle yerel ayrıcalıkların korunması amacıyla ve ulusal bilinçten uzak olan Kuzeyli Müslüman Arnavutlar arasında çıkmış ve sonrasında Katolik Arnavutlar ve Güneyli Arnavutlar takip etmiştir.²⁰⁴

Özellikle Kuzeyli Müslüman Arnavutlar arasında vergilendirme, askerlik, silahsızlandırma gibi merkezileşme politikalarının ve meşrutiyet idaresinin uygulamaları hoşnutsuzluklara neden olmuştur. 1909 yılında kontrolden çıkan ve isyana dönüşen bu hareket Kosova’ya Cavit Paşa komutasında bir askeri güç gönderilerek bastırılmaya çalışılmıştı. Müslüman Arnavutların ayrıcalıklarını muhafaza etmek yönündeki talepleri Katolik Arnavutların geçmişten gelen ayrıcalıklarını korumak

²⁰³ Jacques, a.g.e., s. 272

²⁰⁴ Bozbora, a.g.m., s. 583

istememesine yol açmış ve 1910 yılında bastırılan isyanın ardından Müslüman ve Katolik Arnavutlardan oluşan Malisörler destek gördükleri Karadağ'a geçmiştir.²⁰⁵ Yeterli sayıya ulaştıklarında 1911 Martında İşkodra'nın kuzeyindeki dağlarda başlayan isyan Mirdita bölgesine de yayılmış ve isyanın genişlemesi üzerine bölgeye Şevket Turgut Paşa komutasında bir askeri birlik gönderilmesine rağmen Osmanlı hükümeti daha sonra Güney Arnavutluğa da sığırayan isyanı barışçı yollarla bastırma yolunu seçmiş ve Haziran 1911 yılında V. Mehmet Kosova'yı ziyaret etmişti.²⁰⁶ Osmanlı hükümeti af ilan edilmesi, Arnavutça eğitim veren okulların tekrar açılması, Arnavutça'nın öğretilmesi, yolların yapılması, Arnavut dilini bilen görevlilerin atanması, vergilerin yeniden düzenlenmesi, özel izinle silah taşınması gibi talepleri kabul etmiştir. 1911 İsyani bir merkezin liderliğinde gelişmemesi; özerklik ve sadece reform yanlıları gibi farklı grupları içermesine rağmen Arnavutların ortak hareket etmesine ve siyasal bilincin artmasına katkı sağlamıştır.²⁰⁷ 1912 yılına gelindiğinde Arnavut aydınlar liderliğinde bütün Arnavutluk'ta bir isyan başlatılması amacıyla toplantılar tertip edilmişti. İTC uyguladığı baskı sonucunda Arnavut önde gelenlerinin birçoğunun Meclise girememesi, Arnavutların kendilerine verilen sözlerin tutulmadığını düşünmesi, Malisör Arnavutlarına verilen ayrıcalıkların diğer Arnavut bölgeleri tarafından istenmesi, yeni oluşan Meclisin ittihatçıların ezici üstünlüğü ile oluşması genel bir isyanın başlatılmasına neden olmuş, Güney ve Orta Arnavutluk isyancıların kontrolüne geçmiş ve 15 Ağustos 1912'de Arnavut isyancıların Babıaliye gönderdiği 12 maddelik program kabul edilmiş, elde edilen kazanımlarla Arnavutların özellikle 30 yılı aşkın sürdürdükleri özerklik hedefine giden yolda büyük bir mesafe kat edilmişti.²⁰⁸

Arnavutların 12 maddeden oluşan talepleri şunlardı:

1. *Arnavut vilayetlerinde Arnavutçanı serbest bırakılması*
2. *Arnavut milliyetinin resmen tanınması ve diğer Osmanlı milletlerine tanınan hakların aynısının tanınması*

²⁰⁵ Bartl, a.g.e., s. 295

²⁰⁶ Mevlüt Çelebi, "Osmanlıcılığı İhya Girişimi: Sultan Reşat'ın Rumeli Seyahati", Güler Eren (ed), OA, Cilt 2 içinde (527-532), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 529

²⁰⁷ Sönmez, a.g.e., s.189

²⁰⁸ Çelik, a.g.e., s. 452

3. *Arnavutların gelenek ve göreneklerinin kabul edilmesi*
4. *Seçimlerin serbest olması ve seçim bölgelerinin etnik birlik esasına göre tespit edilmesi*
5. *İdarenin merkezîyetçilikten çıkarılması*
6. *Arnavutça bilen memurların görevlendirilmesi*
7. *Osmanlı memurlarını denetleyecek genel müfettişlerin atanması*
8. *Arnavut vilayetlerinde resmi dil olarak Arnavutçanın kabulü*
9. *Askerlik hizmetlerinin Arnavutluk'ta yapılması*
10. *Bölgeden elde edilen verginin bölgenin kalkınması için kullanılması*
11. *Arnavut vilayetlerinde genel toplantıların tertip edilmesi*
12. *Ayaklanma sırasında çıkan zararların tanzim edilmesi*²⁰⁹

9 Kasım 1912'de Karadağ tarafından başlatılan ve kısa bir süre sonra Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'ında katıldığı I. Balkan Savaşı başlamış ve Balkan orduları tarafından Arnavutluk tamamen işgal edilmişti. Osmanlı ordusunun cephedeki mağlubiyeti karşısında Arnavutlar Osmanlı yönetimi içerisinde kalarak Balkan devletleri tarafından yok edileceklerini görmüşler ve 28 Kasım 1912 tarihinde Vlora'da İsmail Kemal Bey liderliğinde toplanan Arnavut Milli Kongresi Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmiştir.²¹⁰

²⁰⁹ Bartl, a.g.e., s. 308

²¹⁰ Bartl, a.g.e., s. 309-312

BÖLÜM III

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

3.1. Ortadoğu'da Osmanlı Yönetimi ve Osmanlı – Arap İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın başlarına kadar genel olarak Batı Anadolu ve Balkanları kapsayan bir coğrafyada hâkimiyet kurmuştu. İmparatorluğun doğu sınırlarının genişlemesi özellikle I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleşti. 16. yüzyılın başlarında Ortadoğu'da hükmeden üç güç; Osmanlılar, Farisiler ve Mısır ile Suriye'ye egemen olan Memlûklülerdi.

Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurup sınırlarını Fırat'ın doğusuna kadar genişletmesi, Anadolu'daki Türkmenler üzerinde güçlü bir nüfuz oluşturması, çıkan Şah Kulu isyanı nedeniyle doğu'da yükselen bu tehlike karşısında I. Selim'in tahta geçmesi ile Osmanlı İmparatorluğu harekete geçme kararı aldı.²¹¹ 1514 tarihinde Şah İsmail'in ordusu Çaldıran'da yenilgiye uğratılmış ve Şah İsmail ile ittifak kuran herkese karşı harekete geçen I. Selim 1515'te Dülkadir Devleti'ni Osmanlı topraklarına katmıştı. Fatih Sultan Mehmet devrinde hac yolları üzerinde ve kutsal şehirlerin kontrolü üzerinde başlayan Osmanlı-Memlûklü rekabeti 1517 yılında Mercidabık ve Ridaniye meydan savaşları Osmanlı'nın zaferi ile sonuçlanmıştı.²¹²

Memlûklü devletine son verilmesiyle Suriye ve Mısır Osmanlı idaresine geçmiş, I. Selim Mısır'dayken Mekke Emiri Osmanlı hâkimiyetini tanıdığını bildirmiş ve bu tarihten itibaren Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer bölgelerinde hutbe Osmanlı padişahları adına okunmuş ve hilafet Osmanlı İmparatorluğu'na geçmişti.²¹³

1517'te Suriye ve Mısır'la başlayan ve 1639'da Irak'ın alınması ile sona eren fetih süreci Fas, Moritanya, Arabistan Yarımadası'nın bazı bölümleri hariç Arap

²¹¹ Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", **OA**, Cilt II içinde (269–281), Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999, s. 275

²¹² Kamaruzaman Yusoff, "XVI. Yüzyılda I. Selim ve Mısır Arasındaki İlişkiler", **OA**, Cilt II içinde (282–307) Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999, s. 284–285

²¹³ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517–1919)", **OA**, Cilt II içinde (316–325), Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999, s. 316

dünyasının büyük bir bölümü Osmanlı topraklarına katılmıştır.²¹⁴ Mısır; Şam (Cebel-i Lübnan ve Kudüs Sancaklarını kapsıyordu (1516-17), Halep (1521), Trablusşam (1570) ve Rakka (1594) olmak üzere dört eyalete bölünmüştü. Irak ise; Bağdat (1535), Musul (1546), Kerkük (1549) ve Basra (1552) olmak üzere dört eyalete bölündü. Bu ayırım ülkenin dini ve etnik gruplarının dağılımı dikkate alınarak yapılmıştı.²¹⁵

Fetihten hemen sonra Mısır, eyalet olarak Osmanlı idari teşkilatlanması içerisinde yerini almış ve merkezden atanan beylerbeyinin yönetiminde az sayıda Osmanlı bürokrat ve askerlerinin varlığı ile kontrol edilmişti. Fakat Ahmet Paşa örneğinde olduğu gibi Mısır'ı Osmanlı idaresinden koparma girişimleri ortaya çıkmış, 1523'te bastırılan ayaklanma sonrasında eski Memlûk emirleri iltizam yolu ile vilayetin yönetimine getirilmiş, merkezden yönetici atanmamış fakat sıkı bir denetim mekanizması uygulanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman 1524 yılında Vezir-i Azam İbrahim Paşa'yı Mısır'ın idari yapısının tanzim edilmesi için görevlendirmiş, bu düzenlemeler sonucunda bölge tımar sistemi yerine yıllık vergi anlamına gelen "*saliyane*" sistemine göre yönetilmiştir.²¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel idare biçimi, fethedilen ülkelerde yerel unsurların kontrol altına alınması sürecinde eski sistemin kısmen muhafazasının yanı sıra tedricen kendi sistemini yerleştirmek üzerine kurulmuştu. Mısır'ın fethi sonrasında kendisine itaat eden Memlûk idaresinde dini ve siyasi nüfuz sahiplerinden yararlanma yolunu seçmiş ve itaat etmemekte ısrar edenlerin ise güç ve nüfuzlarını ellerinden almıştır.²¹⁷

Özellikle kutsal şehirlerin bulunduğu Hicaz bölgesinde Osmanlı yönetimi çok yumuşak bir politika izlemiş, Hicaz'ın barış yolu ile Osmanlı idaresine girmesi nedeniyle Mekke emirlerinin geçmişteki imtiyaz ve statüleri korunmuş, devlet protokolü içerisinde Mekke emirlerine vezir statüsünde yer verilmişti. İslam dünyasının hamiliğini üstlenen Osmanlı İmparatorluğu için Hicaz bölgesinin idaresi bir prestij

²¹⁴ Andre Raymond, "Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası", Brown L Carl, **İmparatorluk Mirası** içinde (164-180), İletişim Yayınları, İSTANBUL, 2003, s.164

²¹⁵ Raymond, a.g.m., s. 173

²¹⁶ Seyyid Es- Seyyid Muhammed, "Mısır Eyaleti'nde Osmanlı İdaresinin Kuruluşu", **OA**, Cilt II içinde (289-307), Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999, s. 299

²¹⁷ Es- Seyyid, Muhammed, a.g.m., s. 292

meselesi olmasının yanı sıra Osmanlı hilafetinin meşruiyetini sağlaması nedeniyle de bu bölgesinin yönetimine ayrı bir önem atfetmişti.²¹⁸

Kuzey Afrika, Mısır, Arap Yarımadası, Suriye ve Irak başta olmak üzere Arap dünyası 400 yılı aşkın bir süre Osmanlı idaresi altında kalmış ve Araplar görece serbest bir yapı içerisinde hem varlıklarını sürdürmüşler hem de Osmanlı merkezi yönetimde geniş bir yer edinmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu Arap dünyası ve İslam'ı hemen hemen dört yüz yıl boyunca yabancı tecavüzlerden korumuş ve Arap vilayetlerine geniş bir özerklik tanımıştır.²¹⁹ 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun idari sisteminin çözülmesi ve yükselen batılı güçler karşısında kaybedilen savaşlar sonucunda bölgesel farklılıklar üzerine inşa edilen özerk siyasal sistem güç kaybederken, merkezin taşra üzerindeki kontrolünü zayıflamıştı. Batılı güçlerin kültürel ve ekonomik temellere dayanan kurumları ile Osmanlı sınırları içerisinde yürütmüş olduğu faaliyetler, farklı dini ve etnik grupların imparatorluk içerisindeki konumları gerekçe gösterilerek sürekli müdahaleleri, modern dönem öncesi tesis edilmiş Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmıştı. Batılı güçler karşısında askeri ve diplomatik alanda alınan yenilgilerle Balkanlar coğrafyasında yaşanan merkezden kopuşun benzer bir biçimi de tedricen de olsa Ortadoğu coğrafyasında Araplar içinde söz konusu olmuştu.

3.2. Modernizmin Ortadoğu'ya Girişi

3.2.1. Napolyon'un Mısır'ı İşgali (1798–1801)

Osmanlı idarisi altında Kuzey Afrika'da Arap bölgelerinde en çok kontrol sağlanan ülke Mısır²²⁰ olmasına rağmen bu durum 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye başlamıştı. Osmanlı idaresindeki Mısır'ı ele alırken Stanford Shaw'un yapmış olduğu üç aşamalı tasnifi Napolyon'un Mısır seferine kadar süreci anlamamıza yardımcı olacaktır. İlk aşama Osmanlı yönetiminin üstünlüğünü, ikinci aşama Osmanlı ve Memlûklü arasındaki bir güç dengesini ve üçüncü aşama ise Memlûklerin Bab-ı

²¹⁸ Kurşun, a.g.m., s. 318

²¹⁹ Zeine N Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Emrah Akbaş (çev) İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003, s. 20

²²⁰ Zekeriya Kurşun, **Yol Ayrımında Türk- Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992, s. 18

Ali'ye haraç vermeyi reddedecek kadar güç kazanacağı bir dönemi ihtiva etmekteydi.²²¹ 17. yüzyılın sonlarına doğru Mısır merkezi idarenin otoritesinden uzaklaşmaktayken, Avrupa'da Napolyon Fransa'sı ile İngiltere arasındaki rekabet hızlanmış ve Hint yolunun kontrol altına alınması amacıyla Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi ile bu rekabet Ortadoğu coğrafyasına, Arap dünyasına taşınmıştı.²²²

Osmanlı topraklarına yönelik ilk saldırının Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli müttefiklerinden biri olan ve çok erken bir tarihte kapitülasyonlar yolu ile ticari ayrıcalıklar edinen Fransa tarafından gerçekleşmesi Osmanlı yönetiminde şok etkisi yaratmıştır.²²³ Mısır'ın işgali ile İngiltere'nin Hindistan'a gidiş yolunu keserek seferin askeri amacına kısa bir süre için dahi olsa ulaşan Napolyon, aynı zamanda Fransız yayılcılığının siyasal söylemi olan Fransız Devrim fikirlerini Arap dünyasına taşımıştı. Napolyon ilk bildirisini Arapça olarak yayınlamış, besmele ve kelime-i tevhit ile başladığı bildiride İslam'ı yeniden canlandırmak, Osmanlı ve Memlûklerin yozlaşmış baskıcı yönetimindeki Mısırlıları "eşitlik ve özgürlük"le tanıştırmak için geldiğini iddia etmiştir.²²⁴

Fransızlar tarafından Mısır'ın işgali, siyasi ve kültürel açıdan Mısır ve Ortadoğu tarihinde askeri başarısından çok daha derin bir iz bırakmış ve modern Avrupa kültürü Ortadoğu'ya sızmıştı. Napolyon bir işgal gücü olarak sadece askeri bir varlık sergilememiş, yanında bilim adamları, Modern bir Avrupa kütüphanesi, bilimsel bir laboratuvar ve bir de matbaa getirmişti.²²⁵ Aynı zamanda Napolyon tarafından Fransa'nın Mısır'daki kültür siyasetine büyük katkı sağlayacak Mısır Enstitüsü kurulmuştu.²²⁶ Fransa, Avrupalı Katoliklerin hamisi olarak misyonerlik faaliyetlerini desteklemiş ve işgal sonrasında özellikle Lübnan bölgesinde yerleşmiş ve Katolik Hıristiyan olan Maruniler üzerinde etkin bir konum elde etmişti.

²²¹ Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998, s. 96

²²² Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2007, s. 93

²²³ Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, İstanbul: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2008, s. 30

²²⁴ Tibi, a.g.e., s. 99

²²⁵ Tibi, a.g.e., s. 98

²²⁶ Hamid İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991, s. 39

Napolyon, Mısır'ın ardından Suriye'ye geçmeye çalışsa da 1801 yılına gelindiğinde üç yıllık bir işgalin ardından İngiltere ve Rusya'nın çıkarları gereği Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almasıyla İngiltere ile Fransa arasında yapılan bir anlaşma sonucunda Mısır'dan çekilmek zorunda bırakıldı.²²⁷

Napolyon'un Mısır seferiyle askeri anlamda istediği hedeflere ulaşamasa da sosyal ve kültürel açıdan Avrupa ve Mısır arasındaki etkileşimin artması yönünde güçlü bir temel atmıştı. Arap dünyasının Avrupa kültürü ve Fransız Devrim fikirleri ile tanışmasına sebep olmuş, eşitlik ve özgürlük gibi kavramlar milliyetçi fikirlerin doğmasına zemin hazırlamış ve Ortadoğu coğrafyasında modernleşmeyi başlatmıştı. Fransızların çekilmesinin ardından otorite boşluğundan istifade ederek Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa ile de modernleşme, uygulanan reformlarla hayata geçirilmeye çalışılacaktı.

3.2.2. Mehmet Ali Paşa Yönetiminde Mısır Modernleşmesi

Arnavut asıllı olduğu genel bir kabulün yanı sıra oğlu İbrahim Paşa tarafından kaleme alınmış bir eserde Konya'dan Kavalalı'ya yerleşmiş Türk²²⁸ bir aileye mensup olduğu da ifade edilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır tarihinde ve modernleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Genç ve düşük rütbeli bir Osmanlı askeri olarak Fransızların geri çekilmesinin ardından geldiği Mısır'da (1801) var olan otorite boşluğu, Osmanlı valileri ve Memlûkler arasındaki rekabet ve iktidar grupları arasındaki çekişmelerden faydalanarak öne çıkmış ve Mısır halkının desteğini de alarak Bab-ı Ali tarafından 1805 yılında Mısır valiliğine getirilmişti.²²⁹

Bir Osmanlı askeri olarak adım attığı Mısır'da Memlûkleri tamamen tasfiye edip, yönetimi ele geçiren Mehmet Ali Paşa elde ettiği askeri başarılarla konumunu güçlendirmişti. 1811–1818 yılları arasında Sultan'ın talebi üzerine Hicaz bölgesinde Vahhabi isyanın bastırdı. İsyanın bastırılmasının ardından Hicaz bölgesi (Cidde

²²⁷ Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (çev) İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 315

²²⁸ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa", Ankara: **İA**, Cilt 25 TDV Yayınları, 2002, s. 62

²²⁹ Kutluoğlu, a.g.e. s. 62

Sancağı, Habeş Eyaleti ve Mekke Emirliği) Mısır'ın vesayetine verildi²³⁰ ve Mehmet Ali Paşa 1820 yılında Sudan'ı kontrolü altına aldı. Mora isyanının (1827) bastırılmasında aktif bir biçimde rol alan Mehmet Ali Paşa Suriye'nin kendisine verilmesi talebi Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmeyince 1831 yılında Suriye'yi ele geçirdi.²³¹ Bu dönemden itibaren Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı politikasına karşı mücadele eden Osmanlı İmparatorluğu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusunun Kütahya'ya kadar ilerlemesi karşısında çaresiz kalmış, Rusya'dan destek talep etmiş ve konu uluslararası güçlerin gündemine taşınmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesini Ortadoğu'daki çıkarları için bir tehlike oluşturabileceğini düşünen İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu lehine statükonun korunması gerektiğini düşünüyordu. 1841 yılına gelindiğinde Suriye tekrar Osmanlı idaresinde kalıyor, Mısır'ın idaresi fermanla Mehmet Ali Paşa hanedanına bırakılıyor ve bu tarihten sonra Mısır özerk bir yapıya kavuşuyordu.²³²

Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Mısır'da başlattığı Avrupa ile yakınlaşma siyasetini devam ettirmeye çalışmıştır. Bu yakınlaşmayı devam ettirebilmek içinde Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısmında ayırmak istiyordu. Bu süreç ancak modern silahlarla donatılmış ve eğitilmiş düzenli bir ordunun varlığını mümkün kılacak, akılcı bir ekonomik sistem ve modern anlamda bir devlet teşkilatının tesis edilmesi ile mümkün olabilirdi.²³³ III. Selim ve II. Mahmut'un başlatmış olduğu modernleşme sürecinin benzer bir biçimi Mehmet Ali Paşa yönetiminde Mısır'da gelişecekti. Mehmet Ali Paşa elde ettiği kazanımları başta askeri alanda reformlar yaparak koruyabileceğini düşünüyordu. Bu yönüyle Osmanlı modernleşmesi ve Mısır modernleşmesi öncelikli olarak askeri alanda gelişmesi ile de benzerlik taşıyordu.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da Fransa'nın da yardımı ile modern bir ordu, merkezi ve güçlü bir devlet oluşturdu. Ulemanın etkisini kırabilmek için vakıf arazilerini devletleştirdi.²³⁴ Devlet gelirlerinin büyük bir kısmı güçlü bir ordu için harcandı. Demir yolu ve gemicilik alanında gelişmeler yaşandı. Tımar sistemi yürürlükten kaldırıldı.

²³⁰ Kurşun, a.g.m., s. 320

²³¹ Adil Baktaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009, s. 79

²³² Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Selen Y. Kölay (çev), Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006, s.387

²³³ Tibi, a.g.e., 102

²³⁴ Kutluoğlu, a.g.m., s. 65

Sulamayla ilgili kurumlar oluşturuldu ve tarım ürünleri yüksek fiyatlarla yabancı ihracatçılara satılırken, ithalat devlet tekeline alındı. Sanayileşme yönünde adımlar atıldı ve fabrikalar kuruldu. Ekonomik anlamda yapılan yenilikler sonucunda Avrupalı güçlerin özellikle İngiltere'nin Mısır üzerindeki mali ve iktisadi nüfuzları arttı.²³⁵ Mısır'ın modernleşmesinde siyasi ve iktisadi yeniliklerden çok daha uzun süreli bir etki yaratacak olan ise eğitim alanda yapılan faaliyetlerdi. Mehmet Ali Paşa, ülkeye çok sayıda Avrupalı uzmanın gelmesini sağlarken aynı zamanda üç yüze yakın Mısır'lı öğrenciyi çeşitli bilim dallarında eğitim görmeleri için Avrupa'ya gönderdi. Batılı bilim adamı kadrosunun yardımı ile yeni okullar açtı ve Kahire'de bir matbaa kurarak çok sayıda batılı eserlerin tercümesi basıldı ve Fransız düşünce hayatı Mısır'a taşındı.²³⁶ Fransa'ya gönderilen öğrenciler içerisinde yer alan ve Batı ve Doğu arasındaki kültürleşmenin en etkili aktörü ve Arap milliyetçiliğinin kuramcılarında olacak Rifa'a Rafi el Tahtavi²³⁷ Mısır'a döndükten sonra iki bin kadar kitap tercüme etti.²³⁸

El Tahtavi'nin vatanseverliği güç ve ilerlemenin bir kaynağı olarak dile getirmesi, Avrupa'nın artan nüfuzuna karşı yabancı düşmanlığı ile beslenen Mısır milliyetçiliğinin temelleri atılmıştı.²³⁹

Mehmet Ali Paşa bütün dinlere eşit mesafede olan, bir bakıma modern anlamda "vatandaşlık" bağıyla toplumsal yapıyı düzenlemiş, bu durum daha önce ayrıcalıklı bir konumda olan Müslüman tebaa içerisinde hoşnutsuzluklara yol açmıştı. Hıristiyan

²³⁵ İnayet, a.g.e., s. 27

²³⁶ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Hakkı Dursun Yıldız (çev), İstanbul: Anka Yayınları, 2001, s. 223

²³⁷ Rifa'a Rafi Tahtavî, **Paris Gözlemleri**, Çemil Çiftçi (haz.), İstanbul, Ses Yayınları, 1992, s. 9- 14 Rifa'a Rafi Tahtavî (1801–1870) Mısır'ın Said bölgesinde dünyaya gelen Tahtavî, 1821 yılında yılında Ezher Üniversitesi'nden mezun oldu. Paris'e gidinceye kadar vaizlik ve imamlık yapan Tahtavî, 1826 yılında 42 kişilik öğrenci grubunun içerisinde yer almıştır. Paris'te neler yaşadığını hatıralarında ayrıntılı bir biçimde anlatan Tahtavî, Paris dönüşünde "Medresetü-t Tıb"ın mütercimi olarak atanmış (1831), akabinde Topçu okulunda görev yapmaya başlamıştır. Uzun yıllar görev yaptığı bu okul bünyesinde "Tercüme Bürosu" açılır ve bu büroda değişik bölümlerde görev yapar. Mehmet Ali Paşa'nın ölümü ardından onun sadık bir bendesi olan Tahtavî, bir süreliğine gözden düşmüş olsa da İsmail Paşa'nın Mısır Hidivi olmasının ardından kapanan Tercüme Bürosu yeniden açılmış ve Tahtavî müdürlüğüne getirilmiştir. Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 54,

²³⁸ Tibi, a.g.e., 109

²³⁹ Tufan Bozpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", Güler Eren (ed), Ankara: **OA**, Cilt II içinde (168–180), Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.168

unsurların Mısır'da ticari hayata katılımını sağlayan teşvik edici yaklaşım Mısır'da Hıristiyanların konumunu güçlendirirken, Müslüman halkı huzursuz etmekteydi.²⁴⁰

Suriye'nin de ele geçirilmesi ile birlikte Sudan, Mısır, Hicaz bölgesi (Arap yarımadasını) gibi Arap topraklarında genişleyen otoritesi ile Mehmet Ali Paşa, bir Arap imparatorluğu kurmak istiyordu.²⁴¹ Mehmet Ali Paşa ve oğlu Arap olmamasına rağmen bu imparatorluğu Arap yapacak unsur Arap topraklarında kurulmasıydı. Bu sebeple bu hedef milliyetçi duygulardan ziyade kişisel bir iktidar arzusundan besleniyordu. Fakat buna rağmen Mısır'da olduğu gibi Suriye'de kısa süreliğine de olsa izlenen politikalar milliyetçi fikir ve hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.²⁴² Suriye'nin ele geçirilmesinin ardından 1833'de İbrahim Paşa vali olmuştu ve politik olarak Arapların ayrılık eğilime güçlendirmeye çalışıyor ve bu savaşın Türklere karşı Arapların savaşı olduğunu savunuyordu.²⁴³ Suriye'deki devlete kendini bağlı hissetmeyen Hıristiyan Arapları kendi saflarına çekmeye başarmıştı. Hıristiyanlar en yüksek derecelere kabul ediliyor, yerel hanedanların etkisine son veriliyor ve Suriye'nin yönetim şekli hem merkezileştiriliyor, hem de sekülerleştiriliyordu.²⁴⁴ İbrahim Paşa'nın Suriye valiliğini yaptığı dönemde Suriye'de de önemli değişimler yaşanmıştır. Uygulanan politikalar Mısır merkezli olarak ve Mısır'ın gelişimine hizmet etmek üzere geliştirilmişti. Bu dönemde Fransa sistemine benzer bir yargı sistemi oluşturuldu, Şam'da ilk matbaa kuruldu, misyoner okullarının açılması teşvik edildi, Suriye'de ilk devlet okulu (rüştiye) kuruldu. Hıristiyan misyoner gruplarına serbest çalışma hakkı tanınmasının ardından Amerikalı Protestan misyonerler ve Cizvitler kendi okullarını açtı. Avrupa'da eğitim görmüş Arapların yanı sıra misyoner okulları da, batı tarzı eğitim alan Arap milliyetçiliğinin ilk neslinin ortaya çıkmasında önemli aşamalar kaydedilmişti.²⁴⁵ Fakat vergilerin Hıristiyan Müslüman eşit şekilde uygulanması, ipek üretimi tekelleştirilmesi, sürekli asker alımlarının yapılması ve halkın

²⁴⁰ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 41

²⁴¹ Baktıaya, a.g.e., s. 76

²⁴² A.g.e., s. 77

²⁴³ Adid Davışa, **Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa**, Lütüf Yalçın (çev), İstanbul: Literatür Yayınları, 2004, S. 25

²⁴⁴ Tibi, a.g.e., s.130

²⁴⁵ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 14

silahsızlandırılması yönündeki sert politikalar Suriye’de isyanların çıkmasına neden olmuştur.²⁴⁶

Mehmet Ali ve oğlu İbrahim Paşa’nın ölümünün ardından hanedanın üyeleri elde edilen kazanımları koruyamamış, izledikleri politikalarla özellikle Hıdiv İsmail dönemindeki mali politikaların başarısızlığı nedeniyle Mısır, Fransa ve İngiltere’nin mali kontrolü altına girmiş ve bu süreç dış borçlarını ödeyemez hale gelen Mısır’ın 1882 yılında İngiltere tarafından işgaline yol açmıştı.²⁴⁷ Mehmet Ali Paşa doğrudan bir Arap milli kimliği üzerinde politik bir varoluşa yönelmiş bir Arap milliyetçiliğini temsil etmemektedir.²⁴⁸ Fakat Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa’nın Mısır ve Suriye’de izlemiş olduğu politikalar Arap dünyasının modernleşme serüveninde ve Arap milliyetçiliği gelişmesinde önemli bir yer işgal etmektedir. Arap dünyasının doğrudan Avrupa ile temas kurması, modernleşme ve sekülerleşme yönünde atılan adımlar, Avrupa’da, Mısır ve Suriye’de Batı tarzı eğitim alan bir kuşağın ortaya çıkması Arap milliyetçiliği için önem taşımaktadır.

3.3. İslami Hareketler

3.3.1. Vahhabi Hareketi

Bazı Arap yazarlar tarafından Arap uyanışı içerisinde dini hareketlere de değinilmiştir. Arap yarımadasını 18. yüzyılın ortalarından başlayarak etkisi altına alan Vahhabi hareketi, Muhammed B. Abdulvahhab (1703–1792) önderliğinde Necd bölgesinde ortaya çıkmıştı.²⁴⁹ Abdulvahhab, Medine’de eğitimini tamamladıktan sonra imparatorluk içerisinde Arap bölgelerine yaptığı gezilerde insanların İslam’ın saf halinden uzaklaştığını, dine birçok bid’at karıştırdıklarını ve İslam’ın gerçek biçimine

²⁴⁶ Baktıaya, a.g.e., s. 85-90

²⁴⁷ Arı, a.g.e., s. 99

²⁴⁸ Ortaylı, a.g.e., s. 53

²⁴⁹ İnayet, a.g.e., s. 20

aykırı kabul ettiği davranışlar gözlemlemiş ve bunun üzerine İnsanları gerçek İslam'a döndürmek iddiasıyla dini bir mücadele başlatmıştır.²⁵⁰

Hanbeliliği katı bir biçimde savunan ve diğer mezheplere karşı savaş açan Abdulvahhab'ın hareketi Necd bölgesindeki Hanbeli Suudi emirliğin Vahhabiliği benimsemesiyle (1744) siyasal bir güç kazandı. Abdulvahhab'ın çağrısına Deriye Emiri Muhammed İbn-i Suud cevap verdi. Emir Muhammed bu öğretiyi ile Arabistan'a hâkim olmayı, Abdulvahhab ise siyasi destek sayesinde görüşlerini yaymayı düşünüyordu. 1750'lere gelindiğinde hareket Osmanlı idaresindeki Hicaz için tehlike arz etmeye başladı.²⁵¹ Vahhabilik, başlangıç itibarıyla Osmanlı yönetiminden ziyade onun İslam algılamasına bir muhalefetti. Fakat bu muhalefet içerisinde, Arapların İslam'ın gerçek taşıyıcıları olduğuna dair iddialar ile milliyetçi bir söylem de barındırıyordu. Abdulvahhab'ın ölümünün ardından hareketin başına geçen Emir M. Suud'un oğlu Abdulaziz'le beraber Vahhabilik daha da siyasallaştı ve Osmanlı karşıtı bir görünüm aldı. Bütün Arap yarımadasını etkisi altına almaya başlayan, Mekke ve Medine'yi (1806) ele geçirerek büyük bir yıkım yapan Vahhabilerin isyanı, ancak 1811–1818 yılları arasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın askeri müdahalesi ile kökleri tamamen sökülemese de durdurulabilmişti.²⁵²

Zeine'nin Arabistan'ın Türk hâkimiyetinden kurtulması yönünde başarılı bir girişim olarak değerlendirdiği²⁵³ Vahhabilik, hem Osmanlıların geleneksel İslam anlayışına hem de batılılaşma yönünde yaptığı reformlarla modernleşme karşıtı bir dini muhalif hareket olarak gelişim göstermiş, aynı sebeple bir süre sonra dini rengini kaybederek siyasal bir akım haline dönüşmüştü.²⁵⁴ Hamit İneyet, "*Vahhabiliğin ortaya çıkışı ve yayılışı sırasında asıl amacına ulaşamamışsa da bugün bu hareketin bir bakıma Arab'ın bağımsızlık arayan ruhunun sergileyicisi*" olduğunu ifade eder.²⁵⁵ Vahhabilik ne kadar İslami uyanış hareketleri içerisinde değerlendirilmiş olsa da tamamen Araplar içerisinde ve Arap coğrafyasında gelişen bir hareket olması ve İslam

²⁵⁰ Tibi, a.g.e., s. 113

²⁵¹ Kurşun, a.g.m., s. 318

²⁵² J. Obert Voll, **İslam Değişim ve Süreklilik**, Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan (çev.) İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991, s.104

²⁵³ Zeine, a.g.e., s. 42

²⁵⁴ Baktıaya, a.g.e., s. 300

²⁵⁵ İneyet, a.g.e., s. 22

ile Arap kimliđi arasında derin iliřki kurması nedeniyle Arap milliyetçi dūřuncesine etki etmiřtir. Osmanlı ile siyasal bir rekabete giriřmeleri Sūnni dūnyada kōtū bir řōhret kazanmalarına neden olduđu gibi, Mekke ve Medine'nin Vahhabiler tarafından ele geçirilmesi Osmanlı İmparatorluđu'nun kutsal řehirlerin koruyucusu vasfının sorgulanmasına sebep olmuřtur.²⁵⁶

3.3.2. İslam Modernizm Hareketi

1870'lere gelindiğinde Arap dūnyası ile Batılı devletler arasındaki bunalımın arttığı ve Mūslūman toplumlara yōnelik sōmūrgeci bir yaklaşımın yaygınlaştığı bir dōnem yaşanıyordu. Buna bağlı olarak İslam dūnyasında batı karşıtı ve İslam'ın yeniden ihyasını hedefleyen entelektūel bir hareket ortaya çıkmıştı. Batı karşıtı diğer dini hareketler -Vahhabilik- gibi İslam'ın arkaik bir doktrine geri dōndürölmesini savunmamış aksine Avrupa biliminin oğrenilmesi ile İslam'ın modern dūnyada hak ettiği yeri alacağı savunulmuştu. Modernistler, İslam dūnyasının içinde bulunduğu siyasal bunalımın temel saikinin Mūslūmanların geri kalmışlığı olduğunu sōylüyor ve bu durumdan kurtulabilmenin başlıca yolunun İslam'ın özüne zarar vermeden ađdař ve aklın öncülüğünde yeniden yorumlanması olduğunu savunuyorlardı. İslam modernizminin en ateşli savunucuları Cemalettin Afgani ve oğrencisi Muhammed Abduh'tu.

1839- 1897 yılları arasında yaşayan ve Afganistan'dan İstanbul'a kadar pek çok İslam ülkesinde bulunmuş ve Mūslūmanların sorunlarını yakından gözlemlemiş olan Cemalettin Afgani, geleneksel eğitim almış olmasına rağmen aynı zamanda batıyı da yakından tanıyordu.²⁵⁷ Batılı devletlerin hākimiyet sahalarını İslam coğrafyasına doğru daha da genişletmeyi hedefledikleri bir dōnemde İslam birliğini savunan anti-kolonyalist ve anti-oryantalist bir aktivist olarak ortaya çıkmıştı.²⁵⁸

Cemalettin Afgani İslam dūnyasında Afganistan, Hindistan, Fransa, İnan, Türkiye'de kalmıř fakat hayatının en verimli yıllarını Mısır'da geçirmiřtir. Sōmūrū

²⁵⁶ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 52

²⁵⁷ İnanet, a.g.e., s. 96

²⁵⁸ Baktıaya, a.g.e., s. 321

karşıtı hareketin ve vatanseverlik duygusunun Mısır'da yayılması onun ve öğrencilerinin çabalarının ürünüydü. Bu nedenle çağdaş Arap yazarlar birlik ve bağımsızlık yolunda Arap hareketinin asıl kurucusu saymaktadırlar.²⁵⁹ Afgani için İslam bir dinden ziyade bir medeniyetti ve hayatını İslam medeniyetinin yeniden hayat bulmasını adamıştı.²⁶⁰ Tehdit olarak gördüğü Avrupa, bir din olarak İslam'ı değil, özünü İslam dinin oluşturduğu bir medeniyet olarak İslam'ı tehdit ediyordu.²⁶¹ Afgani bu tehdit karşısında temel olarak İslam düşüncesinin ana kaynaklarına dönüşü, İslam öğretisinin akılcı yorumlanmasını, Müslümanların yeni bilimleri öğrenmesini, Müslümanların içine düştükleri atalet ve uyuşukluktan kurtularak sömürü ve baskılara karşı mücadele etmesini savunuyordu.²⁶² Afgani karizmatik kişiliği, engin bilgisi ve enerjisi ile İslam dünyasında pek çok kişiyi etkilemiş, hatta takipçileri arasında sadece Müslümanlar değil, Yakup Sannu gibi bir Yahudi, Lui Sabunçi, Edip İshak ve Şimli Şumeyyil gibi Hıristiyan Araplarda yer almıştır.²⁶³

Modernistler içerisinde Afgani'den sonra gelen en önemli isim, Muhammed Abduh'tur. (1849–1905) Afgani'nin Mısır'da ders verdiği dönemde tanışmış ve derinden etkilenmiştir. Abduh yaşadığı dönemde aşırı dindarlar ile yükselen seküler milliyetçilik akımı ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Abduh, Afgani gibi siyasi bir aktivist olmadı. Çünkü O, İslam'ın siyasi bir mücadeleden ziyade kültürel yollarla yeniden dirileceğini düşünüyordu.²⁶⁴

Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi İslam modernizminin önde gelen temsilcilerinin İslam dünyasının sorunlarını nasıl ele aldıkları ve önerdikleri çıkış yollarını genel hatları ile özetlediğimiz bu bölümde İslam'ın yeniden ihyası ile Arap arasında kurulan ilişki uzun vadede Arap milliyetçiliğinin düşünsel temellerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. İslam'ın ana kaynaklarına ve ilk günkü biçimine yapılan atıf, Arap kimliğini de yeniden ön plana çıkarmış, onların yaşadığı İslam'ın gerçek İslam olduğu dile getirilmiştir. İslam'ın ilk günlerine yapılan özlem dolu atıf, aslında İslam'ın ilk olarak Arap yarımadasında ortaya çıkmasına ve Arapların İslam'ı

²⁵⁹ İnayet, a.g.e., 97

²⁶⁰ Tibi, a.g.e., 116

²⁶¹ Baktıaya, a.g.e., s. 325

²⁶² İnayet, a.g.e., s. 137

²⁶³ A.g.e., s.101

²⁶⁴ Tibi, a.g.e., 119

Arap yarımadasının dışına taşıyan ilk aktörler olduğuna dair manidar yaklaşımı da içeriyordu. Buradan hareketle kimlik olarak “Araplık” veya “Arap olmak” birer kavram olarak tekrar gündeme gelmiştir. Modernistlerin Batılı saldırılara karşı İslam’ı savunma girişimi ve Tahtavi’nin ilerleme ile “vatan sevgisi” arasında kurduğu ilişki birleştiğinde bu hareket, Arap milliyetçiliğinin teorik ve fikri zeminini güçlendiren önemli unsurlardan birisi olmuştur.

3.4. Arap Milliyetçiliği’nin Doğuşu ve Gelişimi

3.4.1. Misyonerlik Faaliyetleri, Arap Aydınlar ve Kültürel Hareketler

Bu bölümde misyonerlik faaliyetleri ve Arap aydınlarının kültürel faaliyetlerinin Arap milliyetçiliği fikrinin gelişimdeki etkileri ele alınacaktır. 19. yüzyılda Arap dünyasında siyasi ve ekonomik konumları itibariyle Suriye, Lübnan ve Mısır ön plana çıkmaktaydı. Söz konusu bölgeler, batılı güçlerin etkisi, ticaret merkezi olmadaki konumları, dini ve etnik yapısıyla Arap kültürel hareketinin geliştiği ve etkileşim içerisinde olduğu üç merkez konumundaydı.

Osmanlı idaresinde önemli bir ticaret merkezi konumunda olan Suriye’de batı etkisi İbrahim Paşa’nın valiliği döneminde hız kazanmış ve bölge bu tarihten itibaren İngiliz ve Fransız ticari rekabetinin bir sahası haline dönüşmüştü. Avrupalı devletlerin yerel ortakları olarak ticaret hayatında önemli bir konumda bulunan gayrimüslimler, bu dönemde konsoloslukların himayesine girerek “beratlı tüccarlar” olarak anılan avantajlı bir tüccar sınıfını oluşturdular. Osmanlı İmparatorluğu bundan zarar gören Müslüman tüccarlar için “Hayriye Tüccarı” adıyla yeni bir statü oluşturmaya çalışsa da ne gayrimüslimlerin yabancı konsolosluklarla ilişki içerisinde güçlenen ticari konumunu ne de Müslüman tüccarların zayıflayan rolüne etki edebilmişti. Lübnan içinde benzer bir durum geçerliydi. Lübnanlı Hıristiyanlar Batı’yla Arap dünyasının geri kalanından daha sık ve güçlü bir bağ kurmuşlardı. Lübnan Batı ülkelerinin Osmanlı’nın uzak bölgelerine girmesi için adeta bir kapı işlevi görüyordu.²⁶⁵ Lübnan ve Suriye’de Fransızlar etkin bir

²⁶⁵ Zeine, a.g.e., s. 44

konum elde etme gayreti içerisinde iken, Mısır ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren izlediği ekonomi politik ile birlikte her geçen gün İngiltere'nin nüfuz alanına giriyordu.

Avrupa ile gelişen ilişkiler doğrultusunda Suriye ve Lübnan'da batı taraftarı ve karşıtı olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştı. Batı taraftarları içerisinde Suriyeli Hıristiyanlar ve Lübnanlı Marunîler Fransa ile, Dürziler ise İngiltere ile yakın ilişkiler geliştirmişlerdi. Bu durum karşısında Müslüman Araplar Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarını koruyor, devletin güçlenmesini ve İslam inancı altında dayanışmanın artırılmasını arzuluyorlardı.²⁶⁶

Batılı güçlerin ticari yollarla ve gayrimüslim nüfusu yanına çekerek genişlettiği iktidar halkası misyonerlik kurumlarının hızla yaygınlaşması ile birlikte bölgedeki Avrupa nüfuzunu dini-kültürel alanlara da taşıdı.²⁶⁷ Misyonerlik faaliyetleri çok erken bir tarihte Fransa'ya tanınan kapitülasyonların bir uzantısı olarak Cizvitlerin 1625 yılında Şam'a gelerek faaliyet göstermesiyle başladı. Fakat bir yüzyıl sonra maddi sıkıntı ve baskılar sonucunda dağılsa da; 1820 yılında geri döndüler.²⁶⁸ Osmanlı İmparatorluğu güçlü olduğu yıllarda misyonerlerin varlıkları ve Fransızların Hıristiyanlar üzerindeki himayesi sorun teşkil etmemiş; İmparatorluk zayıflayıp, Avrupa güç dengesi Osmanlılar aleyhine değişince misyonerlik ve Hıristiyanlık imparatorluğun geleceği için yıkıcı sonuçlar doğurmuştu.

Fransız Cizvitlerin dışında Osmanlı İdaresindeki Arap coğrafyasında Amerikalı Protestanlar 1818 yılından itibaren ABCFM (American Board of Commissioners For Foreign Missions) vasıtasıyla faaliyet göstermeye başlamıştı. Fransız ve Amerikalıların yanı sıra Rus Ortodoks kilisesi, İngiliz Anglikan Kilisesi, İskoç Presbiteryenleri, Kalvinist Britanya kiliseleri, Luterci Alman misyonerleri bölgede misyonerlik çalışmaları yürütmüşlerdi.²⁶⁹ Misyonerlik faaliyetleri sadece Müslümanların tepkisiyle karşılaşmıyor aynı zamanda yerel kiliselerin de tepkisi ile karşılaşılıyor, kendi aralarında da mezhepsel çatışmalara varacak bir rekabet sergiliyorlardı.²⁷⁰

²⁶⁶ Bozpınar, a.g.m., s.169

²⁶⁷ Baktıaya, a.g.e, s.109

²⁶⁸ İnayet, a.g.e.,s.v31

²⁶⁹ Baktıaya, a.g.e., s. 113

²⁷⁰ Zeine, a.g.e., 48

Misyonerlik faaliyetlerinde başarıya ulaşan ve ciddi bir rekabet içerisinde olan Amerikalı Protestanlar ve Fransız Katolikler hedeflerine ulaşmak amacıyla eğitim kurumlarını bir araç olarak kullandılar. Protestanlar Beyrut, Suriye, Kudüs ve Halep'te olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde 1894 tarihine kadar toplam 392 okul açmışlardı ve bunlardan 163 tanesi Arap topraklarında yer alıyordu. Fransızlar da Lübnan ve Suriye bölgesinde çok sayıda okul açmıştı.²⁷¹

Bu iki grubun faaliyetlerinin en önemli sonucu 1866 yılında Amerikalı Protestanların kurduğu ve daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi olacak olan Suriye Protestan Okulu'nun ve 1875 yılında Fransızlar tarafından kurulan ve Saint Joseph Üniversitesi olacak olan Jesuits Okulu'nun kurulması idi.²⁷²

Fransız ve Amerikan misyoner okulları ve Rus Ortodoks Kilisesi özellikle Hıristiyanlar olmak üzere Araplar arasında milliyetçi fikirlerin uyanmasında etkili olmuşlardır. Amerikan ve Rus misyonerler Arap Rönesansına önemli ölçüde katkı sağlarken, Fransız Katolik misyonerleri Hıristiyan Araplara ve Marunîlere sadece Fransız idaresinde özgürce yaşayabileceklerini telkin ederek açıkça sömürgeci bir politika uyguluyorlardı.²⁷³ Buna rağmen ilk Arap milliyetçileri Fransız misyoner okullarından değil de, daha az sömürgeci bir söylem benimseyen Amerikan Protestan Okullarından yetişmişti. Hıristiyan Arapların yanı sıra Müslümanların da eğitim aldığı okullar, özellikle Arapça'yı eğitim dili olarak kullanarak daha kesin başarılar elde etti. İncil'i Arapçaya çeviren Amerikan misyonerleri dini kimliğin birleştiriciliğinin geri plana itildiği, dil (Arapça) üzerinden yeniden bir milli kültürün gelişmesine hizmet etmişlerdi. İlk dönemlerde Arap milliyetçiliği Arap kültürüne duyulan ilgi ve Arap misyonerlerin katkıları ile Arap dilinin modernleşmesi ile kültürel bir hareket olarak ortaya çıktı.²⁷⁴

Her milliyetçi hareket gibi Arap milliyetçiliği de kültürel bir uyanış hareketi olarak gelişmişti. Bu anlamda Arapların önlerinde zengin bir malzeme olarak, Arap dili, edebiyatı ve tarihi vardı. Arap milli bilincini uyandırılmasına ve Arap dili ile

²⁷¹ Baktıaya a.g.e., s.117-118

²⁷² İnayet, a.g.e. s. 31

²⁷³ Tibi, a.g.e.,s 133

²⁷⁴ A.g.e., s. 135

edebiyatının canlandırılmasına çabalayan ilk kimseler Nasif El Yazıcı, Faris el Şıdyak, Butrus Bostani, İbrahim Yazıcı, Necip Azuri gibi isimlerdi.²⁷⁵

19. yüzyıl Arap dili ve edebiyatının canlanmasında büyük katkısı olan simaların başında Nasif El Yazıcı²⁷⁶ (1800-1871) gelmekteydi. Yazıcı'nın Amerikan misyonerlerine Arapça okul kitaplarının hazırlanmasında ve İncil'in Arapça çevrilmesinde katkıları olmuştur. Nasif el Yazıcı Arapçanın modernleşmesine karşı olmuş, bütün çabasının Arapçanın saf ve klasik haline döndürülmesi olduğunu söylemiştir.²⁷⁷ El Yazıcı'nın çağdaşı olan Faris el Şıdyak (1805–1887) Amerikan misyonerleri ile yakın ilişkide olan ve Protestanlık mezhebini seçen ilk Arap Hıristiyanlar içerisinde yer aldı. El-Yazıcı'nın aksine klasik edebiyat geleneğine karşı çıkmış ve Arap edebiyatının modernleştirilmesini savunmuştur.²⁷⁸ Aynı zamanda Arap gazetecilerin ilklerinde olan Şıdyak, Tahtavi'den sonra Vekayi-i Mısriyye gazetesinin editörlüğünü yapmış ve Malta'ya geçerek 14 yıl Amerikan misyonerlerin Arapça yayınlarını hazırlamıştır. Müslüman olup İstanbul'a geldikten sonra da 1861–1884 yılları arasında İstanbul'daki ilk müstakil Arapça gazete olan *el Cevaib*'i çıkartmıştır.²⁷⁹

Arap kültürel uyanışına (Nahda) en önemli katkılarda bulunan aydınlar içerisinde Suriyeli Butros El Bustani (1819–1883) ayrı bir yerde durmaktadır. Bir Katolik iken Protestanlık mezhebini seçen Bustani, Amerikan misyonerleri için çalışmış ve tercüme yapmıştır. Muhit El Muhit adında Arapça bir sözlük ve Dairat el Maarif bir ansiklopedi hazırlamıştır. Bustani'de Şıdyak gibi Arap dilinin modernleştirilmesini ve sadeleştirilmesini savunmuştur.

Bustani, 1847 yılında Amerikan misyonerlerinin desteği ile Arap dünyasının ilk edebiyat cemiyeti olan ve yerli Hıristiyan Araplarla, Avrupalıların üyesi olduğu Edebiyat ve İlim Cemiyetini kurdu. 1854 yılında ise Suriye İlim Cemiyeti'ni kurmuş, bu cemiyetin her mezhepten ve dinden üyesi olmuştur. Bustani, Hıristiyan bir Arap

²⁷⁵ İnayet, a.g.e., s. 33

²⁷⁶ Andre Miquel, **İslam Medeniyeti Cilt 1**, Ahmet Fidan, Hasan Menteş (çev), İstanbul: Birleşik Dağıtım Kitapevi, 1991, s. 498

²⁷⁷ Baktıaya, a.g.e., s. 242

²⁷⁸ Tibi, a.g.e., s137

²⁷⁹ Bozpınar, a.g.m, s. 170

olmasına ve misyonerlerle yoğun bir temasına rağmen misyonerlerin faaliyetlerini mezhepsel rekabeti körüklemekte eleştiriyordu.²⁸⁰

1860 yılına gelindiğinde Lübnan'da yaşanan olaylar nedeniyle Suriyelileri birleştirmek ve mezhep çatışmalarını önlemek amacıyla *Nefir Suriyya* gazetesini çıkardı. Ardından Nasif el Yazıcı ile birlikte Suriye'nin ilk seküler okulu olan Vatan Medresesi'ni kurdu ve Suriye'de her cemaat ve dinden gençlere dini hoşgörü ve milli idealleri aşılama çalıştı. 1870 ve 1886 yılları arasında ailesi ile birlikte *el Cinan* dergisini yayınladı. *Nefir Suriyya* ve *El Cinan* Arap kültürel milliyetçiliğinin ilk yayın organlarıydı.²⁸¹

Bustani kendisini temelde bir Osmanlı yurttaşı olarak görüyordu. Misyonerlerin faaliyetleri ile arasına mesafe koymasının ardından, Tanzimatçıların Osmanlı vatandaşlığı fikri üzerinden bir vatanseverlik duygusunu güçlendirmeye yönelik politikalarını desteklemişti. Kendisini Suriyeliler arasında ortak bir Arap kültürünün ve yurtseverlik duygusunun yaratılmasına adanmış²⁸² ve Bozpınar'ında ifade ettiğ i gibi, “vatan olarak Suriye kastetmesine karşın, dar kapsamda Suriye’li kimliğini geniş kapsamlı Osmanlı kimliği ile çelişkili görmemiştir.”²⁸³

Arap kültürel uyanışı içerisinde daha keskin ve ayrılıkçı bir söyleme sahip Hıristiyan Arap aydınları mevcuttu. Hıristiyan Araplar içerisinde Bustani'nin aksine Osmanlı birliğini parçalayarak bir Arap devleti kurmayı savunan ilk isim seküler Arap milliyetçiliğinin kurucularından Suriye’li Necip Azuri (1873–1916) olmuştur. Azuri'nin Türk karşıtlığını içeren milliyetçiliğ i belli bir davaya duyulan inançtan çok kişisel iktidar arayışının başarısızlığı sonucunda ortaya çıkmıştı.²⁸⁴ Azuri'ye göre Araplar sadece Müslümanlardan ibaret değildi. Arapça konuşan Hıristiyanlarda Arap'tı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız laik, liberal ve anayasal sultanlık olacak bir Arap devleti kurulmalıydı.²⁸⁵ Türklerin Arapların gelişimine zarar verdiğini savunuyor, Hıristiyanların Müslüman Arapların desteğ ini almadan etkili bir harekete

²⁸⁰ Baktıaya, a.g.e., s. 253

²⁸¹ Tibi, a.g.e., s. 138

²⁸² A.g.e, s. 257

²⁸³ Bozpınar, a.g.m., s. 171

²⁸⁴ Baktıaya, a.g.e., 262

²⁸⁵ Davışa, a.g.e., s. 22

girişemeyeceğinin farkında olarak, -yalnız Afrikalı berberi olduğunu iddiasıyla Mısırlıları dışarıda tutuyor- bütün Araplara hitap ediyordu. Azuri Türk karşıtı her türlü hareketi destekliyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap devrimi, Kürk devrimi ve Ermeni devrimi olmak üzere üç devrime bağlı olduğunu söylüyordu.²⁸⁶

Bu bölümde ele alacağımız bir diğer Hıristiyan Arap Suriyeli Katolik İbrahim el Yazıcı (1847-1906) dır. İbrahim el Yazıcı Arapları eski ihtişamlı günlerine geri dönmeye ve Osmanlı yönetimini sona erdirmeye çağırıyordu.²⁸⁷ Yazıcı'ya Arapların tarihteki rolünü yüceltiyor ve Avrupa'nın ilerlemesini Araplardan aldığı bilgilere borçlu olduğunu savunuyordu. Arap medeniyetinin Türklerin onlar üzerinde hâkimiyet kurmasının ardından çökmeye başladığını düşünüyordu.²⁸⁸ Suriye Protestan Koleji'nde Fransızca hocasının etkisinde kalarak Osmanlı yönetimini sona erdirmek amacıyla gizli bir cemiyet kurmuş ve Beyrut sokaklarında halkı isyana teşvik edici bildiriler dağıtmıştı.²⁸⁹

Genel olarak Hıristiyan Arap Aydınlar misyoner okullarının faaliyetleri ile birlikte Arap dili, edebiyatı ve tarihi üzerine yeniden düşünmeye başlamış ve Arap edebi rönesansı olarak nitelendirilen dönemde Arapçanın modernleştirilmesine katkı sağlamışlardır. Ayrıca dinin birleştirici bir unsur olarak savunulmasından ziyade Arapça ve Arap milli kültürü üzerinden Hıristiyan Müslüman bir birliktelik yaratmayı hedeflemişlerdir. Arap kültürel hareketinin öncüleri olarak Hıristiyan Araplar tam olarak ait hissetmedikleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı bir Arap devleti kurulmasına ve batılı devletlerin mandasında olmaya dair fikirleri de savunmuşlardır. Adid Davişa'nın da ifade ettiği gibi Hıristiyan Araplar *"Müslüman ve Hıristiyanların milli özellikler, onların laik ve liberal ulus devlet aracılığıyla hedefine ulaşacak ve gerçek ifadesini bulacak olan bölünmez bir Arap milletine üyeliği üzerine odaklanmışlardır."*²⁹⁰ Hıristiyan Arapların ayrılıkçı düşünceleri bütün çabalarına rağmen Müslüman Arap aydınları tarafında karşılık görmemiş ve düşünceleri sınırlı bir

²⁸⁶ İnayet, a.g.e., 261

²⁸⁷ H. Bayram, Soy, **Arap Milliyetçiliği Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar**, Bilig Dergisi, Sayı: 30, 2004, s.180

²⁸⁸ Davişa, a.g.e., s. 23

²⁸⁹ Bozpınar, a.g.m., s. 171

²⁹⁰ Davişa, a.g.e., s.23

çevrede kalmıştır. “Bu dönemde Araplar arasındaki mevcut siyasi düşünceler şu şekildeydi

- 1- Osmanlı hilafeti yerine Arap hilafetini tesis etmek isteyenler
- 2- Arap bölgelerinde özel ıslahat talebinde bulunanlar
- 3- Osmanlı yenilikçiliğine iştirak edip, bütün Osmanlı vilayetleri’ni ihtiva eden ıslahatlar yapılmasını arzu edenler
- 4- Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılıp müstakil bir Arap devleti kurma çağrısında bulunanlar
- 5- Avrupa devletlerinden birinin himayesini arzu edenler.”²⁹¹

3.4.2. II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti ve Araplarla İlişkiler

1860’dan sonra Suriyeli Hıristiyan Arapların öncülüğünde hızla gelişen Arap milliyetçiliği II. Abdülhamit’in tahtta olduğu dönemde (1876–1909) hız kesmişti. Bunda II. Abdülhamit’in izlediği politikaların ciddi etkisi vardı. II. Abdülhamit tahta geçtikten kısa bir süre sonra Tunus elden çıkmış ve Mısır’daki Osmanlı hâkimiyeti İngilizlerin işgali ile sembolik bir hale gelmiş, Libya dışında Kuzey Afrika’daki bütün hâkimiyetini yitirmişti. Geride kalan Suriye, Irak ve Hicaz’da ise Osmanlı karşıtı fikirler ve hareketler ortaya çıkmıştı.

II. Abdülhamit bu şartlar içerisinde devletin sadece uygulanacak reform politikaları ile ayakta kalamayacağını görmüştü. Bu sebeple siyasetini; Batılı devletlerin rekabetlerini körükleyerek, birbirleri ile uğraşmalarını sağlamak ve Hilafet makamını güçlendirerek Osmanlı sınırları içinde ve dışındaki Müslümanlar arasında dayanışmayı artırmak şeklinde iki temel üzerine oturtmuştu.²⁹² Böylece içeride bir güvenlik unsuru

²⁹¹ Kurşun, a.g.e., s. 32

²⁹² Kurşun, a.g.e., s. 34

yaratılırken, dışarıda İslam birliği fikri özellikle Rusya ve Batı için bir baskı unsuru olarak kullanmak istenmişti.

Abdülhamit Arap dünyasında ortaya çıkan milliyetçi fikirlerin taşıyıcısı konumunda olan ve gün geçtikçe gelişen basına uyguladığı sansürle bu fikirlerin yaygınlaşmasına engel olmaya çalışmıştır. Ayrıca misyoner okullarının etkisini kırmak, Müslüman öğrencilerin bu okullara gitmesine mani olmak ve Osmanlı merkezi ile bütünleşmiş, eğitilmiş yeni bir Arap toplumu oluşturmak amacıyla Arap vilayetlerinde 1000'e yakın modern okul açmıştır.²⁹³

Abdülhamit ayrıca Suriye vilayetine Ziya Paşa (1877), Cevdet Paşa (1878) ve Mithat Paşa (1879–1881)²⁹⁴ gibi en parlak devlet adamlarını vali olarak atayarak, bölgeye önem verdiğini göstermişti.²⁹⁵

İmparatorluğun Türkler dışında yer alan Müslüman unsurları olan Arap, Arnavut ve Çerkezlere çeşitli rütbeler vererek taltif etmiş ve Arap dünyasına ilişkin politikalarını güvendiği Ebu'l Hüda ve İzzet Paşa gibi Arapların danışmanlığında yürütmüştü. Osmanlı üst yönetimine Müslüman farklı etnik unsurları daha fazla dâhil ederken, yerel ileri gelenlere ve bedevi aşiretlere maddi destek ve hediyeler ile bazı payeler vermiş, böylece aralarındaki dengeyi sağlamıştı. Halife vasfını güçlendirecek şekilde Kuzey Afrika ve Araplar arasında tasavvufi tarikatları desteklemişti.²⁹⁶ Hicaz demir yolunun inşa II. Abdülhamit'in iktidarda olduğu dönemde gerçekleşmiş, bütün dünya Müslümanlarının katkıları ile inşa edilmişti. Bu yönüyle Hicaz demiryolları Müslümanlar kolayca kutsal bölgelere gidebilmesini ve aralarındaki iletişim artmasını

²⁹³ Bozpınar, a.g.m., s. 171

²⁹⁴ Bir ulema ailesine mensup olan Mithat Paşa (1822–1884), çok genç denebilecek bir yaşta Divan-ı Hümayun kalemine girerek Osmanlı bürokrasi hayatına katılmış ve merkezde yaptığı görevlerin yanı sıra Niş, Tuna, Bağdat, Suriye ve İzmir Valiliklerinde bulunmuş, taşradaki başarıları sonrasında Osmanlı merkez idaresinde Sadrazamlık makamına kadar yükselmiştir. Osmanlı yönetiminin ve idari yapısının reforme edilmesi yönünde ciddi gayret sarfeden Mithat Paşa'nın siyasi düşüncesi Osmanlılık, meşrutiyet ve adem-i merkeziyet temeline dayanmaktaydı. Sultan Abdulaziz'in tahtan indirilip II. Abdülhamit'in iktidara gelişi ile birlikte Meşrutî bir rejimin kurulmasında ve Anayasa'nın ilanında önemli rolü olmuş, II. Abdülhamit ile yaşanan anlaşmazlıklar ve Babîâli bürokrasisinin kendi içindeki çekişmeleri sonucunda sürgüne gönderilmiş ve en son sürgün olarak gönderildiği Taif'te hayatını kaybetmiştir. Bkz. **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul: İletişim, 2004, s.60–65

²⁹⁵ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 61

²⁹⁶ Kurşun, a.g.e., s. 36

sağlayarak, Abdülhamit'in İslam birliği siyasetine hizmet ettiği gibi,²⁹⁷ ticari olarak bir canlanmaya ve askeri açıdan bir avantajında oluşmasına imkân vermişti.²⁹⁸

3.4.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Araplar

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Balkanlarda yaşanan gelişmeler sonucunda II. Abdülhamit iktidarına ve onun politika ve uygulamalarına karşı gelişen muhalefet Jön Türk hareketini ortaya çıkarmıştı. Jön Türk hareketi daha önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi 1906'dan itibaren ordu içerisinde de geniş bir taraftar çevresi edinmişti. Abdülhamit, Firzovik'teki bir gerilim gerekçe gösterilerek meşrutiyetin ilanına zorlanmış ve 24 Temmuz 1908 yılında meşrutiyet ilan edilmişti. II. Meşrutiyet'in ilanı ilk etapta bütün Osmanlı tebaası tarafından sevinçle karşılanmıştı. Abdülhamit yönetimine duyulan öfke, İTC çatısında siyasal talepleri farklı birçok muhalif grubu bir araya getirmişti. Araplar içinde farklı bir durum söz konusu değildi. Birçok Arap aydını bu hareket içerisinde yer almıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Türk unsurlardan oluşması ve Arap vilayetleri olmak üzere Osmanlı ülkesinin her yerinde teşkilatlanmaması nedeniyle fikirleri tam olarak tanınmayan İTC'ye Araplar başlangıçta şüphe ile yaklaşmıştı. İTC bu şüpheleri gidermek ve kısa sürede Arapların da güvenini kazanmak amacıyla hızla Arap vilayetlerinde teşkilatlanmış, hatta bu dönemde Mısır'da anayasanın kabulü için Genç Mısırlılar'ın İstanbul'da toplantı yapmalarına destek vermişti.²⁹⁹ Cemiyet bölgedeki hassas durumu göz önünde bulundurarak şubeler açmış ve ilginçtir ki pek çok Arap milliyetçisi de bu hareket içerisinde yer almaya çalışmıştı. Arap milliyetçileri, Abdülhamit döneminin güçlü kontrolünün ardında imparatorluğunun geçirdiği bu büyük değişimin arifesinde bu dönemi kazanımlar elde ederek geçirmeyi hedefliyorlardı. Meşrutiyet, Osmanlı ülkesinde büyük bir heyecan yaratmış, gerek Arap milliyetçileri gerekse Arnavut milliyetçileri Türklerle olan kardeşliklerini dile getiriyorlardı.³⁰⁰ Meşrutiyetin ilanının yarattığı bu heyecan halesi kısa bir süre sonra dağılacak ve her

²⁹⁷ Zeine, a.g.e., s. 55

²⁹⁸ Kurşun, a.g.e., s. 37

²⁹⁹ Kurşun, a.g.e., s.41

³⁰⁰ Zeine, a.g.e., s. 74

etnik unsur II. Abdülhamit döneminde sekteye uğramış olan ve pek de Osmanlı ittihadına hizmet etmeyen faaliyetlerine hız kesmeden devam edeceklerdi.

Ayrıca Meşrutiyet'in ilanı toplumun her kesiminde büyük bir memnuniyetle karşılanmamıştı ve bu durum bazı Araplar içinde geçerliydi. Meşrutiyet, kabile ve aşiretlerin yönetiminde olan Arabistan için bir şey ifade etmiyordu. Bu bölgede bazı Osmanlı idarecileri yerel ileri gelenlerle işbirliği geliştirerek menfaat elde eden, adil olmayan bir yönetim tesis etmişlerdi ve II. Meşrutiyet'in kazanımları bu gevşek yönetim ve ilişkileri kanunlar yolu ile düzenlemeyi vaaz ediyordu. Bu nedenle Osmanlı idarecilerinin bazıları bölgelerinde meşrutiyeti kabul etmemekte ısrarcı davranmışlardı. Bürokratların yanı sıra meşrutiyetle beraber Abdülhamit döneminde oluşturulmuş kabileler arası hassas denge ve ayrıcalıklarda kaldırılmış oluyordu ki, bu gelişme bazı Arap aşiretlerinin başkaldırılarına neden olmuştu.³⁰¹

Arapların ittihatçılara yönelik ilk ciddi muhalefeti meşrutiyetin ilanından daha bir yıl geçmeden 1908 yılı sonlarında yapılan seçimler esnasında yaşanan anlaşmazlıklarla başlayacaktı. İTC'nin Osmanlı ülkesinin her yerinde istemediği adayların seçilmemesi için büyük çaba sarf etmesi ve bazı Arapların Cebel'i Lübnan'ın 1860'ta yaşanan isyan sonrasında oluşturulan imtiyazlı yapısının korunması yönündeki yaklaşımları bu muhalefetin gerekçelerini oluşturmuştu. Seçimler esnasında çıkan anlaşmazlıklar Arap milliyetçilerinin İTC'yi keskin bir dille eleştirmelerine yol açmıştı. Özellikle basın yolu ile yapılan yayınlar İTC ve Araplar olmak üzere her iki taraf için de mutedil ve akılcı olmaktan uzak bir tonda seyretmişti. Bütün bu tartışmaların gölgesinde Meclise 60 Arap milletvekilinin³⁰² seçilmesi sağlanmış ve Türklerden sonra Meclis içerisinde en çok sandalye sayısına sahip etnik unsuru Araplar oluşturmuştur.

Meclisin açılması ile birlikte Arapların Osmanlı siyasi hayatı içerisinde etkileri artmaya başlamıştı. İTC, meşrutiyetin ilanı ve Meclis'in açılması ile birlikte oluşan hürriyet atmosferinin sorunları çözeceğini düşünse de Arap milletvekilleri Meclis içerisinde yoğun bir muhalefet grubu oluşturma gayreti içerisine girmişti. İttihatçılar

³⁰¹ Kurşun, a.g.e, s. 43

³⁰² Soy, a.g.m., s. 184

muhtemel bir Türk-Arap ihtilafını akıllarına bile getirmiyorlar ve sorunların kaynağı olarak Abdülhamit yönetimini sorumlu tutuyorlardı.

Bağdat, Suriye, Basra, Trablusgarb, Hicaz, Yemen, Musul vilayetleri ve Mardin, Kıbrıs, Kudüs, Bingazi ve Zor sancak mebusları Halep mebusu Nafi Paşa başkanlığında Arapların parti kurma çalışmaları duyulunca İTC'nin tepkisi ile karşılaşmıştı.³⁰³ Bu gelişmelerden sonra Arnavutların Meclis içerisindeki faaliyetlerinde görüldüğü gibi Araplar da İttihatçı hükümet karşısında oluşacak bir muhalefet içerisinde yer almaya çalışmışlardır. Arap mebuslar Meclis içerisinde Ahrar Fırkasında ve Nafi Paşa ve arkadaşlarının kurduğu (1909) Mutedil Hürriyetperveran Fırkasında yer almışlarsa da Mecliste ciddi anlamda ve teşkilatlı bir muhalefet oluşturmaları (1911) Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması ile başlamıştır.

II. Meşrutiyetin ilanının hemen akabinde yaşanan iki gelişme Türk-Arap ilişkilerini sonuçları itibariyle derinden etkileyecekti. Bunlardan birincisi uzun bir süre İstanbul'da ikamet zorunda bırakılmış olan Şerif Hüseyin'in Mekke Emiri olarak atanmasıdır. Abdülhamit'in bütün karşı çıkımlarına rağmen, ittihatçılar da pek istemese de Kamil Paşa hükümeti tarafından uzun yıllar devlet görevinde bulunması göz önünde bulundurularak Şerif Hüseyin bu göreve atanmıştır. Bir diğer gelişme ise 31 Mart İsyanıdır ki, İstanbul'da başlayan hareket çok kısa bir süre sonra Hicaz ve Suriye olmak üzere Arap vilayetlerine sıçramıştı.³⁰⁴ Bu durum İngilizlerin Osmanlı sınırları içindeki etkisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908 yılından itibaren Arap topraklarında kontrolü kaybetmesini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

1909 yılında Yemen'de gelişen isyan ve 1910 yılında Havran ve Kerek'te Arap aşiretleri isyanı sert askeri müdahale ile bastırılmaya çalışılmıştı ve bu Arap basınında Türk-Arap ihtilafı olarak ele alınmıştı. 1911 yılında İtalyanlar tarafından Trablusgarp işgal edilmiş, konu Meclisin birinci derece gündemine yerleşmişti. Arap mebuslar hükümetin Trablusgarp ile yeterince ilgilenmediğini düşünüyorlardı. Trablusgarp'ın işgali Arap-Türk tartışmalarının merkezinde yer alıyordu ve bu tarihten itibaren Araplar, ittihatçılar tarafından izlenen merkezilik politikalarına olan inançlarını

³⁰³ Kurşun, a.g.e., s. 50

³⁰⁴ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar (Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908–1918)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.83

kaybediyorlardı.³⁰⁵1911 yılında muhalefete daha fazla dayanamayan İTC Meclisi feshetti.

1912 yılında meclisin yeniden çalışmalarına başlaması amacıyla seçimlere gidilirken 1908 seçimleri sonrasında oluşan muhalif unsurların yeniden Meclis'e girmesini engellemek amacıyla İttihatçılar baskıcı bir yöntem izlediler. Seçimler ittihatçıların zaferi ile sonuçlanmıştı ve Arap bölgelerinden 50 mebus seçilmiş ve bunlardan sadece 4 tanesi muhalif partilerindendi.³⁰⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda olduğu 1908 ve 1918 yılları arasında cemiyetin politikaları Osmanlılıktan Turancılığa doğru büyük bir değişim geçirmişti. İttihatçılar iktidara ilk geldikleri günden itibaren imparatorluğu mümkün olduğunca en geniş sınırları içerisinde yaşatmayı hedeflemişler ve bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla da Osmanlılık fikrini siyasi bir ideoloji olarak benimsemiş ve idari olarak ta merkezietçi bir politikanın savunucusu olmuşlardı. İttihatçıların dini ve etnik ayrımı reddeden Osmanlılığı, buna bağlı olarak dini azınlıkların talep ve örgütlenmelerine karşı tutumu ve adem-i merkezietçiliği reddetmesi başta Avrupalılar ve imparatorluk içerisinde milliyetçi fikirlere sahip küçük seçkin sınıf içerisinde Türkleştirme politikası olarak algılanmıştır. Bu nedenle İttihatçı hükümetlere karşı geliştirilen en büyük eleştiri, Cemiyetin imparatorluğun diğer etnik ve dini unsurları üzerinde bir Türkleştirme politikası iddiasından kaynaklanmaktaydı.³⁰⁷ Aslında temel eleştiri İttihatçıların yürütmek istediği merkezileştirme politikalarıydı, 1908 yılından itibaren Cemiyete karşı muhalefetin adem-i merkezietçilik siyasetini savunarak bir arada toplanması da bunun açık bir kanıtıydı.³⁰⁸ Meclis içerisinde cemiyet karşısında oluşan adem-i merkezietçiliği savunan bloğa Arap, Arnavut ve gayrimüslim unsurların katılmış, ayrıca Arap vilayetlerinde yerel üstünlük sahibi ileri gelenlerde merkezileştirme politikalarını çıkarlarını tehdit ettiğini düşünmüşlerdi.

İttihatçılar bütün zorluklara rağmen 1911 yılına kadar Osmanlılık politikasından vazgeçmediler ve zaman zaman iktidarı kaybetmemek için baskıcı

³⁰⁵ Kurşun, a.g.e., s. 63

³⁰⁶ A.g.e., s. 68

³⁰⁷ Bozpınar, a.g.m, s. 176

³⁰⁸ Kayalı, a.g.e., s.91-92

uygulamalarda bulundular. 1909 yılında Basın ve örgütlenme özgürlüklerini sınırlandırdılar ve etnik temelli cemiyetleri kapattılar.

İttihatçıların benimsediği Osmanlılık siyasetinin iki vazgeçilmez temeli din ve dil, yani İslam ve Türkçe idi. Gayrimüslim unsurlar İslam'ın imparatorluk içerisindeki güçlü konumunun eşit vatandaşlık bağını güçlendirmeye çalışan Osmanlılık siyaseti ile örtüşmediğini dile getiriyorlardı. Başka bir eleştiri de Türkçenin resmi dil olarak kabulüne ilişkindi. İmparatorluk içerisindeki Arap ve Arnavut Müslüman unsurlar eğitim ve yargı da resmi dil olarak Türkçenin hâkimiyetini eleştiriyorlar ve bunu bir asimilasyon politikası olarak tanımlıyorlardı.³⁰⁹

Araplar tarafından Türkçenin eğitim ve yargı da resmi dil olarak kullanılmasının yanı sıra sözde İslam karşıtı politikaları içinde İttihatçıları eleştirmişti. Bunlar içerisindeki en önemli argüman ise Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine ittihatçıların göz yumduğu iddiası³¹⁰ ve Müslüman toprakları olan Libya'nın İtalya'ya bırakılmasıydı.³¹¹ İttihatçıların politikalarına yönelik Meclis içerisindeki adem-i merkezîyetçi muhalefet içerisinde yer alan Arap muhalefeti bu dönemde kurulan gizli ve resmi Arap cemiyetleri tarafından da yürütülmekteydi.

Arapların bu dönem geliştirdikleri muhalefet Arap bölgelerine özerklik verilmesi ve Arap bölgelerinde Türkçe ile Arapçaya da eşit imkân verilmesini talep çerçevesinde gelişmişti.³¹²

3.4.5. Arap Cemiyetleri ve 1913 Paris Kongresi

1908 yılında meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı sınırları içerisinde II. Abdülhamit dönemine nazaran bir özgürlük atmosferi oluşmuştu. 1908 yılında yapılan seçimler sonrasında Meclise giren Arap mebuslar, kısa bir süre sonra İTC hükümetleri karşısında oluşan muhalefet içerisinde yerlerini almıştı. II. Meşrutiyet ile başta Arap

³⁰⁹ A.g.e., s. 101-103

³¹⁰ Bozpinar, a.g.m., s. 176

³¹¹ Kurşun, a.g.e., s. 69

³¹² Tibi, a.g.e, s. 146

vilayetlerinin idari biçimi, Arapça kullanılması ve Arapların ayrı bir milli kimlik olarak Osmanlı çatısı altında tanınması için Arap mebusların Osmanlı Meclisi'nde oluşturduğu muhalefetin dışında bu dönemde Arap aydınları ve ileri gelenlerinin kurmuş olduğu cemiyetlerde önemli bir rol icra etmişlerdi. Aslında ilk olarak 1847 yılında Suriye İlim ve Sanat Cemiyeti'nin kurulması ile başlayan Arap cemiyetlerinin faaliyetleri II. Meşrutiyet ile birlikte hız kazanmıştı. Bu cemiyetlerin Arap milliyetçi hareketinin siyasallaşmasına, Arap bağımsızlık hareketinin ve modern anlamda Arap devletinin düşünsel yapısının oluşmasına ciddi bir katkısı olmuştu.³¹³ Arap gizli cemiyetleri İbrahim Paşa'dan başlayarak Şerif Hüseyin'in isyanına kadar Arap davasının esasını teşkil etmişti.³¹⁴

Bu bölümde II. Meşrutiyet öncesinde kurulmuş olan Arap cemiyetlerine kısaca değinilecek ve daha ziyade 1908 sonrasında kurulan resmi ve gizli Arap cemiyetlerinin siyasi profili ve talepleri ele alınacaktır. Bu bölüm ayrıca Arap cemiyetlerinin siyasal taleplerinin somut bir harekete dönüştüğü 1913'te gerçekleştirilen Paris Kongresi'ne değerlendirilerek nihayete erdirilecektir.

3.4.5.1. II. Meşrutiyet Öncesi Kurulan Arap Cemiyetleri

II. Meşrutiyet öncesi kurulan gizli Arap cemiyetlerinin büyük bir kısmı gizli olarak faaliyetlerini yürütmüş ve siyasi amaçlarla kurulmuştu. Bu cemiyetlerin bir başka dikkat çeken özelliği ise kurucularının ve üyelerinin çoğunun Hıristiyan Araplardan oluşmasıydı.

Arap milli uyanışının öncüleri olan İbrahim El Yazıcı ve Butros el Bustani'nin de üyesi olduğu 1847 yılında İlim ve Sanat Cemiyeti (Cem'iyet El Fünûn ve'l Ulum) Beyrut'ta kurulmuştur.³¹⁵ Hıristiyan Araplar tarafından kurulan bir diğer cemiyet ise Suriye'de Şark Cemiyeti (El Cem'iyet El Şarkiyye) adıyla Fransız misyonerlerinin gayretleri ile kurulmuştu. Müslüman Arapların da iştirak etmiş olduğu cemiyet ise 1857

³¹³ Kurşun, a.g.e. , s. 82

³¹⁴ A.g.e., s. 83

³¹⁵ Bozpinar, a.g.m, s.170

yılında Suriye’de kurulmuş olan Umumi Suriye Cemiyeti (El Ce’miyet El Umumiye El Suriye) dir.³¹⁶

Amaçları kültürel olmaktan öte siyasi olan ve Suriye ve Lübnan’ın bağımsızlığı gibi ayrımcı hedefler güden ilk gizli cemiyet 1875 yılında Beyrut Gizli Cemiyeti adıyla Suriye Protestan Koleji öğrencileri tarafından kurulmuştu. Küçük bir aydın grubu bu cemiyet vasıtasıyla Arap milliyetçiliğinin tohumlarını atmıştır.³¹⁷ İlk başta sadece Hıristiyan’ları kabul eden dernek, sonrasında Müslüman ve Dürzileri de üye olarak kabul etmiş ve hazırladıkları bildiriler aracılığı ile Suriye’de Osmanlı karşıtı bir isyan çıkarmayı hedeflemiş³¹⁸ ve Araplar arasında din ve diğer farklılıkları gözetmeden bir Arap ulus devleti kurulmasını talep etmişlerdi.³¹⁹

1880 yılında Suriye’de kurulan ve gizli olarak faaliyetlerini yürüten Protestan Suriye Birliği’nin (El Külliye El Suriye Li Protestaniyye), farklı dinlerde üyeleri mevcuttu. Faaliyetleri tespit edilen cemiyet 1883 yılında kapatılmış ve üyelerinin birçoğu Mısır’a gitmiştir. Bu cemiyette Lübnan ve Suriye’nin ulusal bir Arap devleti olarak birleşmesini ve bağımsız olmasını hedefliyordu.³²⁰

Necip Aruzi ve bir Fransız olan Eugene Jung tarafından 1904 yılında Paris’te kurulan Arap Vatanseverler Birliği ise Avrupa’da kurulan ile Arap cemiyetleri içerisinde yer almaktaydı. “Arap Toprakları Araplarındır” iddiası ile faaliyetlerine başlayan birlik Osmanlı hâkimiyetindeki tüm Arap topraklarının bağımsızlığını talep etmekteydi.³²¹

Son olarak değineceğimiz bu dönemde kurulan bir diğer cemiyet ise Kahire’de Muhammed Reşit Rıza ve Refik El Azm tarafından 1897 yılında kurulan Osmanlı İnkılâp Cemiyeti’dir. (Cem’iyet El Thavri El Osmani). Bu cemiyetin esas hedefinde

³¹⁶ Baktıaya, a.g.e., s. 256

³¹⁷ Zeine, a.g.e., s. 58

³¹⁸ Davişa, a.g.e., s. 28

³¹⁹ Soy, a.g.m., s. 182

³²⁰ Kurşun, a.g.e., s. 86

³²¹ Baktıaya, a.g.e., s. 265

Abdülhamit ve uyguladığı politikalar vardı ve bu nedenle cemiyetin içerisinde Abdülhamit muhalifi Türk, Ermeni ve Çerkezlerde bulunmaktaydı.³²²

II. Meşrutiyet öncesinde özellikle Hıristiyan Arap aydınları tarafından kurulan ve sonrasında Müslümanların da iştirak ettiği cemiyetler Arap kültürel hareketinin siyasallaşmasını sağlayan hareketler olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde kurulan Arap cemiyetlerinin temel hedefleri içerisinde Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesi, Suriye ve Lübnan'ın birlikte bağımsızlığının sağlanması, II. Abdülhamit'in özgürlükleri kısıtlayan politik uygulamalardan vazgeçmesi³²³ ve Arapların askeri yükümlülüklerini Arap vilayetleri içerisinde gerçekleştirmesi şeklinde olmuştur.

3.4.5.2. II. Meşrutiyet Sonrasında Kurulan Resmi ve Gizli Arap Cemiyetleri

Abdülhamit'in iktidarındaki yasaklar II. Meşrutiyetin ilanı ile yerini özgürlüklerin genişletildiği siyasi ve toplumsal bir atmosfere bırakmıştı. Bu dönemde Osmanlı sınırları içerisinde özellikle basın ve örgütlenme alanında hızlı gelişmeler yaşanmış, Osmanlı ülkesinde pek çok dergi ve gazete yayın hayatına başlamış ve aynı zamanda farklı dini ve etnik unsurlar tarafından cemiyetler kurulmuştur. İttihatçılar yaratılan özgürlük ortamının yapıcı bir misyon üstleneceğini düşünmüş, fakat meşrutiyetin ilanının üzerinden bir yıl geçmeden basın yayın ve örgütlenme alanında getirilen özgürlüklerin ayrılıkçı nitelikte ve Osmanlı ittifadına zarar veren milliyetçi temayülleri olan cemiyetlerle karşı karşıya kalmıştır. 1909 yılında Meclis tarafından çıkarılan Cemiyetler Kanunu ile milliyetçilik esası üzerine siyasi bir cemiyet kurulması yasaklanmıştır. Söz konusu kanunla kurulan cemiyetlerin isim, program, adres ve üyelerini merkezi idareye bildirilmesi zorunluluğu getirilmişti.³²⁴ Cemiyetler kanunu ile birlikte değişik isimler altında cemiyetler kurulmuş, aşırı milliyetçiler ise gizli cemiyetler kurarak örgütlenmişlerdir.

³²² A.g.e., s. 86

³²³ Kurşun, a.g.e., s.85

³²⁴ A.g.e., s. 88

3.4.5.2.1. Resmi Arap Cemiyetleri

Osmanlı Arap Kardeşliği Cemiyeti (İha El Arabi El Osmani), II. Meşrutiyet'in hemen ardından kurulan ilk resmi Arap cemiyeti olması niteliği ile önem arz etmektedir. Cemiyet İstanbul'daki Arap ileri gelenler tarafından kurulmuş ve açılışında İTC üyeleri de hazır bulunmuştur. Kurucuları içerisinde Sefik Bey El Mueyyid (Şam Mebusu), Sadık El Azm, Şükrü El Ayni, Abdülkerim El Halil ve Şükri El Hüseyini yer almıştır. Cemiyet programını; Kanun-i Esasi'nin uygulanmasına destek olmak, farklı din ve ırka mensup unsurların Osmanlı kimliği altında birleştirilmek ve reformların uygulanmasını sağlamak, Arap milli düşüncesini geliştirmek ve Arap kültürünü yaymak şeklinde ilan etmiştir. Tüm Arap vilayetlerinde şubeler açan cemiyetin faaliyetleri, programında yer alan Osmanlı kimliğinin güçlendirilmesi ile örtüşmemiştir. Cemiyet, 1909 yılında Mecliste oluşan Arap muhalefetine de özünü oluşturmaktaydı. İTC faaliyetlerinde şüphelendiği Osmanlı Arap kardeşliği Cemiyetini, 31 Mart olaylarına karıştığı iddiasıyla 1909 yılında kapatmıştır.³²⁵

Arap Edebiyatçılar Kulübü (El Munteda El Edebi El- Arabi), Osmanlı Arap Kardeşliği Cemiyeti'nin kapatılmasının ardından 1909 yılında İstanbul'da Arap mebusları, edebiyatçı ve öğrencileri tarafından İstanbul'da eğitim gören Arap öğrencilerin sorunları ile ilgilenmek ve kültürel çalışmalar yapmak amacıyla kuruldu.³²⁶ Kulüp diğer Arap cemiyetleri ile aralarında doğacak anlaşmazlıklar nedeniyle kendini feshedeceği 1915 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. İlk dönemlerde Arap öğrencilere yönelik barınma, eğitim gibi sosyal konularla ilgilenen cemiyet, 1911 yılında başkanlığına Abdülkerim El-Halil'in geçmesiyle milliyetçi bir nitelik kazanmıştır. Araplar arasında din, kabile ve mezhep farklılıklarını kaldırarak bir birlik oluşturmayı, Arap vilayetlerinde bir eğitim birliği sağlamayı hedef edinen cemiyet, bunun ancak bir eğitim seferberliği ile mümkün olacağını savunmuştur. Cemiyet açıkça yürüttüğü faaliyetlerin yanı sıra gizli cemiyetlerle de işbirliği yapmış, kurucuları

³²⁵ Bilgenoğlu, a.g.e., 60

³²⁶ Tibi, a.g.e., s. 146

içerisinde yer alan Abdülkerim El- Halil, Zohravi, İzzet El Cünci gizli Kahtaniye Cemiyetinde de yer almışlardı.³²⁷

Osmanlı İdaresi Ademimerkeziyet Partisi (Hizb El Lamerkeziye El-İdari El-Osmani), 1912'de Suriye'den Kahire'ye göç etmiş mülteciler tarafından kurulmuştur. Prens Sabahattin'in siyasi fikirlerinden etkilenen Araplar tarafından kurulan cemiyetin üyeleri, özellikle Trablusgarp yenilgisinin ardından merkezi bir Osmanlı İmparatorluğu'nun artık Arap topraklarını koruyamayacağı düşüncesindeydiler. Cemiyetin programında öne çıkan hususlar içerisinde; vilayetlerin adem-i merkeziyet esasına göre yönetilmesi, oluşturulacak vilayet Meclislerinin askerlik, dış politika gibi işlerin dışında diğer hususlarda vilayetin yönetiminde etkin rol alması, Türkçenin yanı sıra Arapçanın da resmi dil olması, eğitimin her bölgenin yerel dili ile yapılması, Arapların askeri yükümlülüklerini Arap vilayetleri içerisinde gerçekleştirmesi yer almaktaydı. Parti ayrıca 1913 yılında Paris'te Arap Kongresinin yapılmasında da önemli bir rol üstlenmiştir.³²⁸

3.4.5.2.2. Gizli Arap Cemiyetleri

El Kahtaniyye, İstanbul'da kurulan ilk gizli cemiyet olarak 1909 yılında Binbaşı Aziz Ali Mısri tarafından kurulmuştur.³²⁹ Cemiyet gizli faaliyet göstermesi nedeniyle basılı bir yayını mevcut değildir ve cemiyet faaliyetleri ve hedefi üyelerin hatıraları ve mülakatlarından yola çıkarak bilinmektedir. El Kahtaniyye Cemiyet Fedaral Arap Birliği'ni hedeflemesi ve Osmanlı ordusundaki Arap subayların siyasi bir faaliyete örgütlü bir biçimde katılması açısından önem taşımaktadır. Cemiyet üyesi Arap subaylar İttihatçıların üstlendikleri benzer bir rolü Araplar için oynamak istiyorlardı. Hedeflerinin ortaya çıkmasının ardından Cemiyet kendini feshetmiş ve üyeler farklı örgütlenmeler içerisinde faaliyet göstermiştir.³³⁰

³²⁷ Kurşun, a.g.e., s. 97

³²⁸ Zeine, a.g.e., s. 88

³²⁹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 71

³³⁰ Kurşun, a.g.e., s. 120-121

El Ahd Cemiyeti (Yemin Cemiyeti), Osmanlı ordusunda yetenekli bir subay olarak öne çıkan El Mısri tarafından El Kahtaniyye Cemiyeti feshedildikten sonrada 1913 kurmuştur. Sadece Osmanlı ordusundaki Arap subaylardan oluşan cemiyetin hedefleri içerisinde Avusturya Macaristan örneğinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Araplara özerklik verilmesi yer almaktaydı.³³¹

El Fetat (Genç Arablar Cemiyeti) 1911 yılında Paris'te öğrenim gören Müslüman Arap öğrenciler tarafından kurulmuştur. Cemiyet başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalarak Arap bölgelerinin kalkınmasını hedeflemiş fakat daha sonra siyasi programında değişiklik yaparak Arapların bağımsızlığını savunan bir siyasi tavır sergilemişlerdir.³³² Cemiyet 1913 yılına girildiğinde merkezilerini önce Beyrut'a ve sonra da Şam'a taşımıştır. Diğer Arap cemiyetleri ile temasa geçerek - Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet Partisi gibi- Paris'te gerçekleştirilen Arap Kongresine öncülük etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Arapların Türklere karşı siyasetinde El Fetat ve El Ahd Cemiyetleri etkili olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşına girmesi karşısında Lübnan'ı da içine alan Suriye'nin bağımsızlığını hedefleyen bir plan hazırlanmıştır. El Fetat, 1914 yılında yayınladığı bir beyannamede Osmanlı topraklarının Türk, Arap ve Ermeni vilayetleri olmak üzere üç bölgeye ayrılmasını savunmuştur. 1916 yılında Şerif Hüseyin liderliğindeki Arap İsyan'ında etkin bir rol oynamıştır.³³³

3.4.5.2.3. 1913 Paris Kongresi

II. Meşrutiyet sonrasında kurulan Arap cemiyetleri El Fetat Cemiyetinin organizasyonunda Osmanlı sınırları içerisindeki Arapların durumunu değerlendirmek ve kararlar almak amacıyla 1913 Paris'te altı gün süren bir Kongre tertip etmişti. 11'i Hıristiyan diğerleri Müslüman olmak üzere 25 delegenin katılımı ile gerçekleştirilen kongrenin başkanlığını Abdülhamit Zehravi yapmıştır.³³⁴

³³¹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 81-83

³³² Tibi, a.g.e., s. 148

³³³ Kurşun, a.g.e. s. 130-131

³³⁴ A.g.e., s. 134

Kongrede Osmanlı ülkesinde reformların zorunlu olarak yapılması, Arapların ülke yönetiminde fiili olarak daha fazla görev almaları, Arap vilayetlerinde adem-i merkeziyetçi bir idare kurulması, Arapçanın Arap vilayetlerinde resmi dil olarak kabul edilmesi, zaruri haller dışında askerlik hizmetinin yerinde yapılması, Beyrut reform taleplerinin uygulamaya konulmasını talep eden kararlar alınmıştır.³³⁵

Kongre öncesince çeşitli yollarla engelleme girişiminde bulunan İttihat ve Terakki yönetimi, kongreyi engellemeyi başaramayınca iki taraf arasında anlaşma sağlanması amacıyla parti genel sekreteri Mithat Şükrü (Bleda) ile birkaç kişiden oluşan bir heyeti Paris'e göndermiştir.³³⁶ Hıristiyan Araplar Mithat Şükrü başkanlığındaki heyetle temas kurulmamasını savunarak görüşmeyi reddetse de, Müslüman Araplar görüşmelere katılma kararı almışlardı.³³⁷

Paris'te iki taraf arasında yapılan görüşmeler sonucunda anlaşma sağlanmış ve Mithat Şükrü Bey ile birlikte kongreyi temsil eden bir heyet İstanbul'a gelerek, anlaşmayı imzalamışlardır. Kongre Heyeti Başkanı sıfatıyla Abdülkerim el- Halil ile İttihat ve Terakki iktidarı adına Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma maddeleri şunlardır:

1. *“Arap vilayetlerinde ilk ve ortaöğretim Arapça olarak yapılacak, yüksek öğrenim ise bölgede çoğunluğun dilinde yapılacaktır. Ortaöğretimde Türkçe zorunlu ders olarak okutulacaktır.*

2. *Vali dışında diğer tüm ileri gelen devlet görevlileri Arapça bilmek zorunda olacaktır.*

3. *Askerler memleketlerine yakın yerlerde askerlik yapacaklardır.*

4. *Vilayetlerdeki yerel Meclislerin kararları her şart altında geçerli ve yürürlükte olacaktır.*

5. *Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulacak her hükümetin kabinesinde en az üç*

³³⁵ Tibi, a.g.e., s. 152

³³⁶ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s.65

³³⁷ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 145

*bakanlığın Araplara verilmesi prensip olarak kabul edilmiştir. Buna ek olarak bakanlıklarda, müsteşar ve danışman olarak bir kısım Arap görevlendirilecektir.*³³⁸

3.4.6. Şerif Hüseyin ve 1916 Arap İsyanı

1908 yılından itibaren kurulan gizli ve resmi cemiyetler, İstanbul hükümetinden Arap vilayetleri ve Arapların hakları noktasında reform taleplerinde bulunan Arap milliyetçiliği bu dönemde siyasal bir kimliğe kavuşmuştu. 1911 yılında Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgali, 1912 Balkan savaşında İmparatorluğun balkanlardaki toprakların büyük bir kısmının kaybedilmesi ve 1913 yılında bir darbe ile hükümeti ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarında duyulan rahatsızlık ve güvensizlik Araplarda arasında devletin er ya da geç dağılacağını düşüncesini daha da güçlendirmişti.

1913 Paris Kongresinde alınan kararların bazılarının İTC tarafından kabul edilmesinin ardından oluşan olumlu hava çok uzun sürmemiş, söz konusu kararların uygulanmasına fırsat kalmadan I. Dünya Savaşı başlamıştı.³³⁹

Uzun süredir Abdülhamit tarafından İstanbul'da alıkonan ve 1908 yılında Mekke Emiri olarak atanmış olan Şerif Hüseyin³⁴⁰ kişisel olarak güçlü Türk karşıtı duygular taşımaktaydı.³⁴¹ Henüz Birinci Dünya Savaşının arifesinde girişilecek muhtemel bir isyan için yabancı desteği arayışı içerisinde olmuştu. Bu amaçla 1914 yılında oğlu Kral Abdullah ve İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener Kahire'de bir görüşme gerçekleştirmiş³⁴² ve Osmanlı yönetimi ve Emirlik arasında çıkabilecek bir

³³⁸ Kurşun, a.g.e., s. 141

³³⁹ Bozpınar, a.g.m, s.177

³⁴⁰ Şerif Hüseyin (1854 -1934) İstanbul'da dünyaya gelen ve Hz Muhammed'in soyundan geldiği kabul edilen Mekke şerifleri ailesine mensuptur. 1916 Arap isyanının liderliğini yapmış ve Arap halklarının Osmanlı İmparatorluğundan kopuşuna neden olmuştur ardından krallığı ve halifeliğine son verilmiş, 1930 yılına kadar sürgün hayatı yaşadı ve Ürdün Kralı olan Kral Abdullah'ın yanında 1931 yılında hayatını kaybetti. Bkz. M. Talha Çiçek, **Serif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap, Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007)

³⁴¹ Kayalı, a.g.e., s. 164-165

³⁴² Kral Abdullah, **Biz Osmanlı'ya Neden İsyandır**, Halit Özkan (çev)İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 63

çatışmada İngiliz hükümetinin tutumunun ne olacağı sorulmuştu.³⁴³ Osmanlı İmparatorluğu henüz bu savaşa girmemiş olması nedeniyle İngiltere ihtiyatlı davranmış ve net bir tavır geliştirmemiş olmasına rağmen Şerif Hüseyin’le ilişkisini devam ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun Almanların safında savaşa girmesinin ardından İngiltere, Osmanlı ülkesi içerisinde çıkacak bir isyanın savaşın gidişatının kendileri lehinde katkı sağlayacağını düşünerek, Şerif Hüseyin ile daha yoğun bir temasa girmişti. Çıkacak bir isyanın Osmanlı askerleri ve Suriye Arapları arasında yaratacağı moral bozukluğu ve İngiliz askerlerine vereceği moral destek küçümsenemezdi.

Ayrıca 5. Ordu komutanı olarak görev yapan Cemal Paşa’nın Ağustos 1915, Mayıs 1916 yılında Arap milliyetçilerinin Fransa ile olan ilişkilerini ispatlamış ve Suriye ve Lübnan’da içlerinde Paris Kongresine başkanlık eden Abdülhamit Zohravi olmak üzere pek çok Arap aydını ve ileri gelenini idam ettirmişti. İdamların ardından Suriye’de Arap milliyetçiliği hız kazanmış, Arap siyasal bağımsızlığı başka bir nedenle olmasa bile sırf hayatta kalmak için bir zorunluluk haline geldiği düşünülmektedir.³⁴⁴

Bölgede yaşananlar, olayları bir Arap ayaklanmasına doğru hızla sürüklemektedirken, Osmanlı İmparatorluğu Müslümanların desteğini arkasına alabilmek için “Cihad” ilan etmişti.³⁴⁵ Bu cihad ilanının Arap topraklarında da duyurulması için Mekke Şerifi Hüseyin’e başvurmuş fakat Şerif Hüseyin bazı şartlar ileri sürmüş ve bunların yerine getirilmesi halinde söz konusu ilanın bölgedeki bütün Müslümanlara duyurulacağını söylemiştir. Şerif şart olarak; siyasi suçlular hakkında bir genel af çıkarılması, Suriye ile Irak’ta âdem-i merkeziyet yönetiminin ilan edilmesi, Mekke’deki şeriflik yönetiminin haklarının yeniden tanımlanması, şerifliğin babadan oğla geçmesinin sağlanması gibi taleplerde bulunmuştu.³⁴⁶ Söz konusu taleplere sert bir biçimde cevap veren İstanbul ile Emirlik arasındaki ilişkileri daha da bozmuştu.³⁴⁷

Bu gelişmeler sonucunda 1914 yılından itibaren İngilizlerin askeri ve mali desteği ile isyan hazırlıklarına tamamlayan Şerif Hüseyin 10 Haziran 1916 tarihinde

³⁴³ A.g.e., s. 213

³⁴⁴ Zeine, a.g.e., s.113

³⁴⁵ Dawn, a.g.m. s. 130

³⁴⁶ Davişa, a.g.e., 31

³⁴⁷ Bilgenoğlu, a.g.t., s. 204

Mekke’de isyanı başlatmıştı.³⁴⁸ Hicaz bölgesinde başlatılan isyan Osmanlı İmparatorluğu’nu güç bir durumda bırakmış ve Araplar Cidde, Medine, Kudüs ve Şam’a girerek Osmanlı idaresi altındaki Arap topraklarını ele geçirmişlerdi. 1918’den itibaren Türk askerleri Arap topraklarını terk etmeye başladığında Arap milliyetçileri, bağımsızlık savaşını kazandıklarını düşünmüşlerdi.³⁴⁹

Birinci Dünya Savaşın İtilaf Devletleri tarafından kazanılmasıyla, gizli Sykes-Picot Anlaşması San Remo Konferansı’nda (Mayıs 1920) onaylanarak dört bağımlı Arap devletinin oluşturulmasına karar verildi. Milletler Cemiyeti’nde de kararı onaylanmasının ardından, Lübnan ve Suriye Fransa’nın, Irak ve Filistin’de İngiltere’nin manda yönetimine bırakılmıştır. 1922’de ise, Filistin topraklarından bir beşinci devlet, Ürdün oluşturulmuştur.³⁵⁰

³⁴⁸ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Mehmet Harmancı (çev.) İstanbul: Epsilon Yayınları, 2004, s. 179

³⁴⁹ Tibi, a.g.e., s. 156

³⁵⁰ Soy, a.g.m., s. 189

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu, Batı Anadolu'dan başlayıp Balkanlar ve Ortadoğu'ya uzanarak bir dünya İmparatorluğuna dönüşmüştür. Bu süreçte Osmanlılar kendilerinden önceki medeniyet havzaları ile ilişkiye girerek kendine özgü siyasal, ekonomik ve toplumsal bir sistem inşa etmişlerdi. Kuruluşundan, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dünya coğrafyasının etnik, dini ve kültürel açıdan belki de en zengin ve aynı zamanda karmaşık bölgesini altı yüzyıl yönetme becerisi göstermişlerdi. Kuşkusuz bu, geliştirilen millet sistemi, ekonomik ve askeri lojistik bir işlev üstlenen tımar sistemi, disiplinli ve yetenekli bir askeri bürokrasi ve toplumsal alanda geliştirilen dini hoşgörü ile mümkün olabilmişti. Ayrıca Osmanlıların düşünme tarzındaki esneklikle birlikte gerçekçi bir değerlendirme yeteneği geliştirilen siyasal sistemin dinamik kalmasına ve uzun ömürlü olmasına imkân sağlamıştı.

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa'da düşünsel, siyasal, kültürel ve ekonomik olmak üzere her alanda büyük değişim yaşanmıştı. Özellikle Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesi öncelikle batı da olmak üzere çok uluslu İmparatorlukları tehdit eden siyasal bir ideoloji olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Milliyetçilik fikri; 19. yüzyılın başlarından itibaren başta Balkanlardaki gayrimüslim tebaa olmak üzere, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ki, yüzyılı aşkın bir sürede Ortadoğu'daki Müslüman Arap unsurlarına kadar ulaşmış ve imparatorluğun dağılmasına yol açmıştı.

Osmanlı ülkesinde yaşayan dini ve etnik grupların milliyetçilik fikrinden etkilenerek aşamalı olarak İmparatorluk'dan kopmaları; bize, Osmanlılar tarafından geliştirilen millet sisteminin bu yeni siyasal ideoloji karşısında bir anda etkisini yitirmediğini ve sürecin gayrimüslim unsurlardan başlayarak Müslüman tebaaya doğru geliştiğini göstermiştir.

Avrupa'da gelişen milliyetçilik düşüncesi karşısında Osmanlı toplumsal hayatını düzenleyen millet sistemi tedricen çözülmeye başlamıştır. Bu dönemde İmparatorluk içerisindeki dini ve etnik grupları bir arada tutacak yeni kimlik arayışları siyasal sistemin direnç göstergesi olarak karşımıza çıkmıştır. Tanzimat döneminde geliştirilen Osmanlıcılık, II. Abdülhamit döneminde ortaya konan İslamcılık ve 1908

yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesinin ardından geliştirilen Türkçülük siyaseti devleti ayakta tutabilmek için Osmanlıların geliştirdiği siyasal reçetelerdi. Aynı zamanda bu üç siyasette kronolojik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal nüfuzunun aşamalı olarak daraldığının bir göstergesiydi. İmparatorluğun daha büyük toprak kayıpları yaşamadığı, görece siyasi prestijini koruduğu dönemde geliştirilen Osmanlılık siyaseti ile eşitlik ve Osmanlı vatandaşlığı gibi kavramlar aracılığıyla devlete karşı bir aidiyet hissi oluşturulmaya çalışılmış, dini ve etnik unsurların bir arada tutulması hedeflenmişti. İslamcılık siyaseti ise gayrimüslim unsurların imparatorluktan kopuşunun engellenemediği bir dönemde başta Arnavut ve Arap Müslüman unsurları İmparatorluk dâhilinde tutmanın bir çabasıydı. Bu siyaset, İTC'nin iktidara gelmesi sonrasında Müslüman unsurların kopuşu ile birlikte Türk unsurların bir arada tutulmasını hedefleyen Türkçülük siyasetine evirilmişti.

Genel olarak bakıldığında Arnavutlar ve Araplar tarihsel konumları itibari ile farklılıklar göstermektedir. Arnavutlar 19. yüzyıla kadar farklı siyasi otoritelerin çatısı altında yaşamış ve dil, din, coğrafi olarak parçalı bir yapı arz etmişlerdi. Araplar ise coğrafi, siyasal, kültürel ve dini olarak bütünlük içerisinde tarihte önemli bir rol oynamışlardır. Bu iki farklı unsuru bir arada değerlendirmeye değer kılan şey, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki konumları ve özellikle 19. yüzyıl'da iç ve dış dinamiklerin etkisinde gelişen ve İmparatorluğun dağılması ile sonuçlanan milliyetçi hareketlerin karakteristiği, gelişimi ve sonuçları olmuştur. Arnavut ve Arap milliyetçilikleri gelişimi itibariyle benzerlikler gösterdiği gibi Arnavut bağımsızlığı doğrudan olmasa da Arap milliyetçiliğini etkilemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik fikri Antony Smith'in etno-sembolcu yaklaşımı çerçevesinde gelişmiştir. Smith ortak bir köken, tarihi hatıralar, kültür ve ortak bir ülkeye aidiyet içeren etnilerin -etnik ve dini topluluk- tarihsel olarak hep var olduklarını, aydınlanma felsefesi ve Fransız Devrimi'nin liberal ve milliyetçi fikirlerinin etkisi ile bu otantik etnilerin modern milletlere dönüştüğünü savunmuştur. Milliyetçilik teorileri içerisinde yer alan Smith'in bu yaklaşımı Osmanlı İmparatorluğu çatısı altındaki Arnavut ve Arap milliyetçiliğinin gelişimini açıklamakta bize yardımcı olmaktadır. Osmanlı millet sistemi içerisinde Osmanlı üst kimliğinin yanı sıra etnik ve kültürel farklılıklar büyük oranda muhafaza edilmişti. Arnavutlar ve Araplar

imparatorluk içerisinde dil, kültür, coğrafi aidiyet ve geleneklerini korumuşlardır. Modern döneme taşınan bu unsurlar, batılı değerlerin ve milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle modern Arnavut ve Arap milli kimliğinin üzerinde yükseldiği temel dayanaklar olmuştur.

Milliyetçilik fikrinin Osmanlı topraklarında karşılık bulmasından önce Balkanlar'da Tepedelenli Ali Paşa ve Mısır'daki Mehmet Ali Paşa yönetimi, Osmanlı merkezi idaresini zayıflatmış ve Balkanlar ve Ortadoğu'yu güçlenen batılı devletlerin nüfuzuna açık hale getirmiştir.

Bu çözüme ile birlikte Osmanlı'daki millet sistemi nedeniyle toplumsal ve siyasi açıdan tam bir bütünleşme yaşamamış olan Hıristiyanlar kolayca Avrupa'da gelişen milliyetçi fikirlerin etkisi altına girmiştir. İmparatorluğun Müslüman halkları olan Arnavut ve Araplarda milliyetçilik fikri de ilk olarak gayrimüslimler arasında ortaya çıkmıştır. Arnavutlar içerisinde yer alan Katolikler ve Araplar içerisindeki Marunîler milliyetçilik hareketinin ilk temsilcileri olmuştur.

Bir diğer gelişme ise II. Mahmut'la başlayan ve II. Abdülhamit ile iyice belirginleşen devletin Sünni kimliği, Türk'lere has İslam algısı; Bektaşiliği marjinalleştirirken, Arap coğrafyasında Vahhabilik gibi radikal dini hareketlerin doğmasına yol açmıştı. Osmanlı merkezi idaresi karşısında konumlanan bu iki dini hareket Arnavut ve Araplarda milli bir bilincin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Hıristiyanlık ile marjinal ve radikal dini hareketlerin akabinde bu iki etnik unsur içerisinde milliyetçi duygular, 19. yüzyılda yeni bir sınıf olarak ortaya çıkan şehirli burjuvaziye mensup olan ve yurt dışında ya da misyoner okullarında batılı eğitim almış aydınların ortaya çıkması ile daha da güçlenmiştir. Batılı tarzda eğitimin etkisi ile Müslüman unsurlar içerisinde de milliyetçi fikirler yayılmaya başlamıştır.

Arnavut ve Arap milliyetçilikleri öncelikli olarak yeni entelijansiyanın öncülüğünde kültürel bir hareket olarak ortaya çıkmış, dil ve tarih üzerinden kültürel ve edebi bir uyanış gerçekleştirmeye çalışmıştır. Özellikle gayrimüslimlerin öncülüğünde ortaya çıkan kültürel uyanış, modern düşüncenin etkisi ile dini aidiyetlerden sıyrılarak ortak bir dili konuşanlar paydasında milli bir aidiyet oluşturmayı hedeflemişti. Bu

nedenle kültürel hareketlerin temel konusu dil meselesi olmuştur. Arnavutlar için tarihi parçalanmışlığı gidermenin, Araplar içinse özlem duyulan ihtişamlı ve güçlü geçmişe dönmenin en etkili aracı; geçmişten gelen geleneksel değerlerin ve tarihsel malzemenin yeni bir bakış açısıyla modern döneme uyarlanmasını sağlayan edebi kültürdü. 1850'lerde başlayan Arnavut Rönesans'ı ve Arap Nahdası olarak tanımlanan kültürel uyanış hareketi Arnavut ve Arap milliyetçiliklerinin teorik alt yapılarını oluşturmuştu.

Milliyetçi hareketler her iki etnik unsur içerisinde de seçkin küçük bir grup içerisinde gelişmişti. Arnavut ve Araplar arasında gelişen bu milliyetçi eğilim, hareketin içerisinde yer alan küçük bir grubun dışında; başlangıcından, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Ortadoğu'da tamamen çekilmesine kadar temelde özerklik ve milli kimliklerin tanınması talebini dile getirmişlerdir.

Bu dönemde geniş halk kitleleri devletin gerçekleştirdiği reformlar ve merkezileştirme politikalarından hoşnutsuzluk duymuşlar fakat hilafet makamını temsil eden Osmanlı Sultanı'na sadakatlerini korumuşlardı. Nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Müslümanlar temelde Osmanlı yönetiminin idari bazı uygulamalarından rahatsız olsalar da ayrılıkçı bir harekete sıcak bakmamışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ile doğru orantılı olarak Batı'dan gelen siyasal tehdidin güçlenmesi karşısında kendilerini korumasız hisseden Müslüman unsurlar zamanla devletin birliğini koruyacağı yönünde inançlarını yitirmişler ve İmparatorluğun dağılması karşısında milli kimliklerini güçlendirerek, siyasal bağımsızlıklarını elde etmeyi hedeflemişlerdir.

1908 yılına kadar kültürel bir nitelik taşıyan ve etkisi sınırlı olan Arnavut ve Araplar arasındaki milliyetçilik fikri; II. Meşrutiyetin özgürlükçü atmosferi ve İTC'nin politikaları sonucunda siyasal bir harekete dönüşmüştür. Bu dönemde dile getirilen kültürel hak taleplerinin İttihatçılar tarafından dikkate alınmaması ve İttihatçıların Türkleştirme gayreti olarak algılanan merkezileştirme politikaları Arap ve Arnavutlar cephesinde muhalefeti daha da artırmıştır. 1908 yılında oluşturulan Mecliste, milliyet esasına göre bir muhalefetin oluşmuştur. 1878–1881 yılları arasında özerklik talebi ile faaliyet yürüten Prizren birliği ile milliyetçi eğilimleri daha erken bir dönemde siyasal alana taşıyan Arnavutların Meclis içerisindeki faaliyetleri ve talepleri, Arapları

etkilemiştir. Osmanlı ittihadını güçlendirmek için ilan edilen meşrutiyet ve açılan Meclis, Arnavut ve Arap unsurların milli aidiyetler üzerinden geliştirdiği siyaset nedeniyle, kuruluş amacından çok İmparatorluğun merkezinde ayrışmayı artıran bir rol üstlenmiştir. 1912 yılında I. Balkan Savaşı sonucu Arnavutların imparatorluktan ayrılması, Araplara kuşkusuz benzer bir sonun kendilerini de beklediğini düşündürmüştür. 1918 yılında I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu için yenilgi ile sonuçlanmasının ardından Araplar da İmparatorluktan ayrılmışlardır.

Sonuç olarak Arnavut ve Arap milliyetçiliği, 19. yüzyıl içerisinde imparatorluğun içine düştüğü kaos ortamında ve Osmanlı ittihadının aleyhinde gelişen siyasal bir zeminde doğmuşlardı. 19. yüzyılın dünyasında modern milliyetçilik karşısında İmparatorluğun dağılması kaçınılmaz bir sonuçtu. 19. yüzyılda Osmanlı idaresi altında ortaya çıkan ve gelişim gösteren Arnavut ve Arap milliyetçilikleri temelde bir Türk düşmanlığını içermemekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan siyasal bağımsızlığını elde eden ilk Müslüman unsur olan Arnavutlar ve devletle bağıni koparan son Müslüman etnik unsur olan Araplar arasında ortaya çıkan milliyetçilik fikri; aktörleri, gelişim süreci ve doğurduğu sonuçlar itibariyle önemli benzerlikler içermekteydi.

KAYNAKÇA

- Akal, Cemal Bali, **Modern Düşüncenin Doğuşu**, Ankara: Dost Yayınları, 1997
- Akşin, Sina, **31 Mart Olayı**, Ankara: İmge Yayınları, 1994
- Alpan, Necip, **Prizren Birliği ve Arnavutlar**, Ankara, 1978
- Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler**, İstanbul: İmge Yayınları, 1995
- Arı, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2007
- Arslan, Emir Şekip, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008
- Babinger, Franz, “Sarı Saltık Dede”, **İA**, C.10, M.E.B. Yayınları, 1967
- Baktıaya, Adil, **Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009
- Balcı, Mustafa, Karaevli, Necip, “Ana Hatları ile Arnavut Edebiyatı”,
<http://www.pdfqueen.com/pdf/mu/mustafa-balc%C4%B1-cilt-2/>, Mart 2010
- Bartl, Peter, **Milli Bağımsız Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878–1912**, İstanbul: Bedir Yayınları, 1998
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti**, İstanbul, 2007
- Bilgenoğlu, Ali, **Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, İstanbul: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2008
- Bottomore, Tom, **Siyaset Sosyolojisi**, Erol Mutlu (çev.), Ankara: Teori Yayınları, 1987
- Bozboru, Nuray, “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, Osman Karatay - Bilgehan Gökdağ, **Balkanlar El Kitabı** Cilt I içinde (568–588), Araştırma ve Kültür Vakfı, ANKARA
- Bozboru, Nuray, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi**, İstanbul, Boyut Yayınları, 1997
- Bozpinar, Tufan, “Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti’nde Gelişim Süreci”, Güler Eren (ed), Ankara: **OA**, Cilt II içinde (168–180), Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul: İletişim, 2004
- Çelebi, Mevlüt, “Osmanlıcılığı İhya Girişimi: Sultan Reşat’ın Rumeli Seyahati”, Güler Eren (ed), **OA**, Cilt 2 içinde (527–532), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999

- Çelik, Bilgin, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu İttihatçılar ve Arnavutlar**, İstanbul: Büke Yayınları, 2004
- Çiçek, M. Talha, **Serif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap, Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007)
- Davişa, Adid, **Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa**, Lütfi Yalçın (çev), İstanbul: Literatür Yayınları, 2004
- Ekrem Bey, Avlonyalı, **Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885–1912)**, Atilla Dirim (çev), İstanbul: İletişim Yayınları, 2006
- Elsie, Robert, **History of Albanian Literature**, London: İ.B.Tauris, 2005
- Elsie, Robert, **Writing İn Light**, Priştine: Arbi and ATV, 2007
- Erözden, Ozan, **Ulus Devlet**, Ankara: Dost Yayınları, 1997
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590–1699”, Halil İnalçık, Donald Quartaert, (ed), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt II** İstanbul: Eren Yayınları, 2006
- Findley, Carter V, “Osmanlı’nın İdari Mirası ve Modern Ortadoğu”, Brown L Carl, İstanbul: **İmparatorluk Mirası**, İletişim Yayınları, 2003
- Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış**, Mehmet Harmancı (çev.) İstanbul: Epsilon Yayınları, 2004
- Gawrych, George, **The Crescent and the Eagle, Otoman Rule, İslam and the Albanians 1874–1913**, London: I.B.Tauris, 2006
- Halaçoğlu, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006
- Hatipoğlu, Murat M., “1897 Osmanlı-Yunan Harbi ve Yunanistan’ın Makedonya Politikası (1897-1913)”, Güler Eren (ed.) **OA**, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Hourani, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (çev) İstanbul: İletişim Yayınları, 2003
- Iybyer, Albert Howe, **Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi**, Seçkin Cılızoğlu (çev) ,İstanbul: Sarmal Yayınları, 2000

- İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I**, Halil Berktaş (çev), İstanbul: Eren Yayınları, 2006
- İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300–1600)**, Ruşen Sezer (çev), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009
- İnayet, Hamid, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991
- İnbaşı, Mehmet, “Balkanlarda Osmanlılar: Fetih ve İskan”, Osman Karatay - Bilgehan Gökdağ (ed), **Balkanlar El Kitabı Cilt I**, Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı
- İpek, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999
- İsmail Kemal Bey, Sommerville Story (ed.), **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha (çev), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007
- Jacques, Edwin E., **The Albanians An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present**, North Carolina: McFarland Publishers, 1995
- Jelavich, Barbara, **Balkanlar Tarihi Cilt I**, İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Koç (çev) İstanbul: Küre Yayınları, 2006
- Karpat, Kemal, **İslam'ın Siyasallaşması**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005
- Karpat, Kemal, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Dilek Özdemir (çev), Ankara: İmge Yayınları, 2006
- Kayalı, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar (Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908–1918)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998
- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri**, Birtane Karanakçı (çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005
- Kral Abdullah, **Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik**, Halit Özkan (çev), İstanbul: Klasik Yayınları, 2009
- Kurşun, Zekeriya, “Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517–1919)”, **OA**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999
- Kurşun, Zekeriya, **Yol Ayrımında Türk- Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa”, Ankara: **İA**, Cilt 25 TDV Yayınları, 2002

- Küçükdağ, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Anadolu’yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, **OA**, Cilt II içinde (269–281), Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999
- Kürkçüer, Orhan Melih, **Siyasal Tarih**, Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1972
- Lewis, Bernard, **Ortadoğu**, Selen Y. Kölay (çev), Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006
- Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar**, Hakkı Dursun Yıldız (çev), İstanbul: Anka Yayınları, 2001
- Mardin, Şerif, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, İstanbul: İletişim yayınları, 1993
- Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2003
- McGowan, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699–1812”, Halil İnalçık, Donald Quartaert, (ed), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi** Cilt II, 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 2006
- Miquel, Andre, **İslam Medeniyeti Cilt 1**, Ahmet Fidan, Hasan Menteş (çev), İstanbul: Birleşik Dağıtım Kitapevi, 1991
- Muhammed, Seyyid Es- Seyyid, “Mısır Eyaleti’nde Osmanlı İdaresinin Kuruluşu”, **OA**, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999
- Ortaylı, İlber, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, **İslam Ansiklopedisi (İA)**, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, Güler Eren (ed), **Osmanlı Ansiklopedisi (OA)**, Cilt 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Özkaya, Yücel, “Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Ayanlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, Güler Eren (ed.) **OA**, Cilt 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları**, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999
- Pahumi Nevila **The Consolidation of Albanian Nationalism: The League of Prizren 1878-1881**, History Honors Thesis University of Michigan, http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/55462/1/pahumi_history_honors_thesis_2007.pdf, Mart 2010

- Poggi, Gianfranco, **Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Aysun Babacan (çev.)
İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008
- Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, Ayşe Berktaş (çev), İstanbul:
İletişim Yayınları, 2005
- Ramsaur, Ernest E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, İstanbul: Sander Yayınları, 1982
- Raymond, Andre, “Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası”, Brown L Carl,
İmparatorluk Mirası, İletişim Yayınları, İSTANBUL, 2003
- Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı
Devleti**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007
- Sander, Oral, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: İmge Yayınları, 2004
- Saygılı, İlhan, **Balkanlardaki Milliyetçilik Hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin
Dağılması Üzerindeki Etkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
Üniversitesi SBE, 2007)**
- Sezer, Hamiyet, **Tepedelenli Ali Paşa'nın Oğulları**,
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/106.pdf> , Nisan 2010
- Shpuza, Gazmend, “Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi”, Güler Eren (ed.) **OA Cilt 2**,
Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Smith, Anthony D., **Milli Kimlik**, Bahadır Sina Şener (çev) İstanbul: İletişim Yayınları,
1999
- Smith, Anthony, **Ethnic Origins of Nations**, Oxford: Basil Blackwell, 1986
- Smith, Anthony, **Nations and Nationalism in the Global Era**, Cambridge: Polity
Press, 1995
- Soy, H. Bayram, **Arap Milliyetçiliği Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar**, Bilig Dergisi,
Sayı: 30, 2004
- Sönmez, Banu İşlet, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul: Yapı Kredi
Yayınları, 2007
- Şahin, Köksal, **Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik**, Akademik Bakış Dergisi Yayınları,
Mayıs 2007
- Tahtavî, Rifa'a Rafi, **Paris Gözlemleri**, Çemil Çiftçi (haz.), İstanbul, Ses Yayınları,
1992
- Tanilli, Server, **Uygurluk Tarihi**, İstanbul: Alkım Yayınları, 2003

- Taştan, Yahya Kemal, “Balkanlarda Ulusçu Hareketler”, Osman Karatay - Bilgehan Gökdağ (ed), **Balkanlar El Kitabı** Cilt I içinde (413–445), Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı
- Tibi, Bessam, **Arap Milliyetçiliği**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998
- Todorova, Maria, “Balkanlar’da Osmanlı Mirası”, Brown L Carl, **İmparatorluk Mirası** içinde (70–112), İstanbul: İletişim Yayınları, 2003
- Tunaya, Tarık Z., **Türkiye’nin Siyasi Hayatından Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul: Arba Yayınları, 1996
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler** Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- Ünlü, Mucize, Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2007)
- Vickers, Miranda, **The Albanians A Modern History**, London: I.B. Tauris, 2006
- Voll, J. Obert, **İslam Değişim ve Süreklilik**, Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan (çev.) İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991
- Wachtel, Andrew Baruch, **Dünya Tarihinde Balkanlar**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2009
- Yiğit, Yücel, **Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti**, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8, Fall 2009
- Yusoff, Kamaruzaman, “XVI. Yüzyılda I. Selim ve Mısır Arasındaki İlişkiler”, **OA**, Cilt II içinde (282–307) Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA, 1999
- Zeine, Zeine N, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Emrah Akbaş (çev) İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (çev), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004